

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО
БУДІВНИЦТВА ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

*Серія «Наукові доповіді»
Випуск 2*

І. В. СЕМЕНІХІН

**ПРАВОВА ДОКТРИНА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

**Харків
«Юрайт»
2012**

Серія заснована у 2012 р.

*Видання рекомендовано до друку вченою радою
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН України
(протокол № 7 від 03.07.2012 р.)*

Рецензенти:

В. П. Колісник – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України;
С. В. Шевчук – д-р юрид. наук, доц., член-кор. НАПрН України

Редакційна колегія:

Ю. П. Битяк, д-р. юрид. наук проф.; В. П. Колісник, д-р. юрид. наук,
проф.; М. П. Кучерявенко, д-р юрид. наук, проф.; О. В. Петришин д-р юрид.
наук, проф., (наук. ред.); С. Г. Сergyоїна, канд. юрид. наук, доц. (голов. ред.);
І. В. Яковюк, канд. юрид. наук, доц. (заст. голов. ред.)

Семеніхін І. В.

С 30 **Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / І. В. Семеніхін ; наук. ред. О. В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2012.– 88 с. – (Серія «Наукові доповіді»; вип. 2).**
ISBN 978-966–2740–12–7

У науковій доповіді з урахуванням сучасних методологічних підходів розглядається правова доктрина як специфічне правове явище, важлива складова правової системи, розкривається її природа та сутнісні ознаки, визначається місце доктрини в системі джерел вітчизняного права.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, практичних працівників.

ISBN 978-966–2740–12–7

УДК 340.143
ББК 67.9(4УКР)303

© І. В. Семеніхін, 2012
© НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування
НАПрН України, 2012
© «Юрайт», оформлення, 2012

**THE NATIONAL ACADEMY
OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE**

**SCIENTIFIC AND RESEARCH INSTITUTE
OF STATE-BUILDING AND LOCAL SELFGOVERNANCE**

Scientific reports series
Vol. 2

I. V. SEMENIHIN

**LEGAL DOCTRINE:
THEORETICAL ANALYSIS**

**Kharkiv
«Yurait»
2012**

Семенihin И. В. Правовая доктрина: общетеоретический анализ

Научный доклад посвящен исследованию относительно нового для отечественной юриспруденции вопроса – определения природы правовой доктрины, ее роли в правовой жизни общества, и в частности в контексте нормотворческой, правоприменительной, интерпретационно-правовой деятельности. На основе работ ведущих философов и юристов, актов законодательства, судебной практики Украины и зарубежных государств анализируется эволюция научных взглядов на правовую доктрину, формы ее объективизации; раскрывается соотношение и особенности ее взаимодействия с другими правовыми явлениями и прежде всего с юридической наукой; формулируется авторское определение понятия правовой доктрины. Особое внимание уделено определению места и значения доктрины в отечественной правовой системе и возможности ее признания формальным источником права.

Semenihin I. V. Legal doctrine: theoretical analysis

This report provides an extensive research on some new issue for Ukrainian jurisprudence as determining the nature and effect of legal doctrine, its role in the legal life of society primarily in law making, enforcement, and interpretive legal activity. The evolution of scientific views on the legal doctrine along with the forms of its objectification are studied with focusing on scientific works of prominent philosophers and lawyers, legislative acts, law practice of Ukraine and foreign states. Scientific report reveals the close links of the doctrine with other law areas such as law science as well as determines the author's definition of the meaning of legal doctrine. Special attention is given to the role of legal doctrine and its place in local legal system as well as its recognition as a formal source of law.

Сьогодні в українській державі відбувається складний процес реформування організації і функціонування правової системи, її адаптації до сучасних соціально-економічних, політичних умов. Це, у свою чергу, зумовлює активізацію наукових досліджень, у тому числі з тих питань, що в період моністичного праворозуміння не враховувались або ігнорувались. Серед таких (традиційно стрижневих для зарубіжної юридичної науки, проте відносно нових для вітчизняної), – проблема визначення природи феномену правової доктрини, її ролі та значення в правовому житті суспільства.

Розвиток вітчизняної правової науки пов'язаний із її методологічним переозброєнням, переосмисленням, уточненням її предмета. «Перед юридичними історико-теоретичними дисциплінами, – зазначає В. Я. Тацій, – сьогодні постає завдання з оновлення свого змісту, переорієнтації на дослідження державно-правової реальності з точки зору загальноновизнаних взірців демократії, функціонування соціальної і правової державності, механізмів забезпечення та захисту прав і свобод людини. Для цього теоретики держави і права повинні критично переосмислити напрацювання попереднього періоду, запропонувати нові підходи до розв'язання актуальних проблем та шляхи їх вирішення. Теорія держави і права намагається розширити горизонт наукового пізнання державно-правових явищ, включити до наукової картини правового світу нові загальні правові категорії, поняття, які мають методологічне значення для галузевих юридичних наук»¹. Одним з таких понять є поняття правової доктрини, яке донедавна розглядалось як атрибут буржуазного права, а отже, вживалось у негативному контексті. Відмова від ідей, що культивувалися протягом багатьох десятиліть (ототожнення права і закону, пріоритету державних інтересів над приватними, примусового насадження єдиної державної ідеології тощо), утвердження таких цінностей, як демократія, правова держава, верховенство права, права людини, громадянське суспільство,

¹ Тацій, В. Я. Передмова [Текст] / О. В. Петришин, В. Я. Тацій // *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. / Т. 1 : *Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України* / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 7–8.

передбачають звернення уваги правознавців на правові явища, що мають фундаментальні соціальні витоки, походження та зміст.

Нова соціально-правова реальність в Україні формується на фоні інтеграційних процесів. Україна увійшла до єдиного європейського правового простору і прагне інтегруватися до наднаціональної за своїм змістом правової системи Євросоюзу¹. Не потребує спеціального доведення висновки про те, що її участь в європейських інтеграційних процесах, адаптація чинного законодавства до законодавства ЄС сприяє збагаченню вітчизняної правової культури, удосконаленню правотворчих і правозастосовних процесів за рахунок критичного сприйняття європейських і світових правових стандартів. Важливим кроком у цьому напрямі слід вважати визнання правової доктрини чинником, що позитивно впливає на юридичну діяльність. На своєчасність і актуальність перегляду ролі і місця правової доктрини в системі джерел вітчизняного права вказує той факт, що в рамках європейської інтеграції відбувається не лише зближення національних правових систем, але й формування нового правопорядку, який не просто базується на органічному об'єднанні здобутків романо-германської і англо-

¹ Докл. див. : Шемшученко, Ю. С. Теоретические проблемы гармонизации законодательства Украины с европейским правом [Текст] / Ю. С. Шемшученко // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. – К. : Юринком Интер, 2003. – С. 35–43; Хаустова, М.Г. Вплив європейського права на розвиток правової системи України [Текст] / М. Г. Хаустова // Формування європейського правового простору: історія і сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 20 травня 2011 р. / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, О. Я. Трагнюк. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2011. – С. 45–48; Скрипнюк, О. В. Європейський вибір України: проблеми реалізації принципу законності [Текст] / О. В. Скрипнюк // Право України. – 2009. – № 1. – С. 97–101; Данильян, О. Г. Гармонізація європейського й національного права: теоретико-методологічний аспект [Текст] / О. Г. Данильян // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Київ, 23-24 верес. 2005 р. – К. : КНУВС, 2006. – С. 97–100; Баймуратов, М. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу: політико-правовий аналіз [Текст] / М. Баймуратов, С. Максименко // Право України. – 2001. – № 10. – С. 72–76.

саксонської правових сімей, але й забезпечує їх конвергенцію в межах правової системи ЄС. Таке зближення, зауважує В. Я. Тацій, «обумовлює потребу в науковій розробці системи загальних доктринальних поглядів як правової ідеологічної основи діяльності законодавчої і виконавчої влади із реалізації Стратегії інтеграції України з Європейським Союзом»¹.

З огляду на те, що входження України до ЄС визнано стратегічною метою держави², вітчизняні правники підкреслюють, що нагальним завданням юридичної науки є створення цілісної концепції, яка б враховувала як особливості розвитку вітчизняної правової системи, так і кращий досвід країн Заходу³. Отже, йдеться про формування цілісної, логічно узгодженої національної правової доктрини як теоретичної основи нормотворчих процесів. На думку А. І. Демидова, її відсутність призводить до неузгодженості законотворчості, супроводжується «розривом правової теорії і юридичної практики», що формуються під тиском власних поточних завдань, які не враховують перспективу розвитку одна одної; відсутністю в масиві юридичної діяльності ознак системності⁴. Актуальність наукового дослідження право-

¹ Тацій, В. Я. Правова наука та її завдання щодо забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. Я. Тацій // Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / упоряд. О. В. Петришин. Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов. – Х. : Право, 2010. – С. 539. Див. також : Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу [Текст] : затверджена Указом Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 року № 615/98 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 24. – Ст. 870.

² Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [Текст] : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.

³ Павленко, Ж. О. Філософські аспекти трансформації правової доктрини в постіндустріальному суспільстві [Текст] / Ж. О. Павленко // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України. – 2006. – Вип. 81. – С. 159.

⁴ Демидов, А. И. Принципы юридической доктрины России [Текст] / А. И. Демидов // Российская юридическая доктрина в XXI веке: проблемы и пути их решения : науч.-практ. конф. (3–4 окт. 2001 г.) / под ред. А. И. Демидова. – Саратов : Изд-во СГАП, 2001. – С. 8.

вої доктрини зумовлюється також тим, що «через рішення та висновки органу конституційної юрисдикції особливу роль в Україні починають відігравати доктринальні положення (доктрина), які наводяться в обґрунтування рішень Конституційного Суду та набувають юридичного значення в правовій системі України в силу обов'язковості та остаточності останніх»¹. Отож, категоріальний аналіз поняття «правова доктрина», викладення його змістовної характеристики, аналіз функціонального призначення позначуваного відповідним поняттям явища, з'ясування його природи, тенденцій й перспектив розвитку, визначення місця й ролі у вітчизняній правовій системі має не лише теоретичне, але й важливе практичне значення.

В оцінці ролі й місця правової доктрини, у вітчизняній правовій системі на сьогоднішні склалася суперечлива ситуація. З одного боку, у правознавців не викликає сумнівів, що правова доктрина відіграє важливу роль у правовому житті суспільства, активно впливає на процеси формування права, правореалізацію. А з другого — феномен правової доктрини є одним з найменш досліджених питань у вітчизняній юридичній науці і практиці. В юридичній науці, і зокрема в теорії держави і права, існують значні розбіжності щодо усвідомлення юридичної природи доктрини, визначення її поняття й ознак, розкриття її співвідношення з юридичною наукою.

У наукових розробках відповідної тематики донедавна попереду йшли представники галузевих юридичних наук, насамперед конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права, які, передусім, на основі здобутків юридичної теорії і практики провідних країн світу з'ясовують природу і сутність цього правового явища, його місце і роль у формуванні, розвитку національних правових систем і правових сімей як з точки зору історичної ретроспективи, так і в контексті нових викликів (глобалізація, європейська інтеграція, формування інформаційного суспільства тощо), на які право має дати адекватну й ефективну відповідь. Крім того, вони досліджують його в контексті вдосконалення

¹ Христова, Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ганна Олександрівна Христова. – Х., 2004. – С. 92.

чинних, а в окремих випадках — формування якісно оновлених галузевих правових доктрин¹. На думку Ю. М. Тодика, введення до понятійного апарату конституційного права категорії «конституційно-правова доктрина» потребує дослідження співвідношення понять «конституційно-правова доктрина» і «конституційний принцип»; закріплення доктрини в актах конституційного законодавства; впливу конституційної доктрини на правову систему та її окремі блоки; можливості закріплення в одному законодавчому акті різних доктринальних підходів; практики сприйняття доктрини у різних правових системах; чинників, що впливають на становлення, розвиток і занепад правових доктрин². Л. В. Петрова пропонує включити до категоріального апарату юридичної науки поняття

¹ Див. : Васильченко, О. П. Перспективи розвитку правової доктрини в системі джерел конституційного права [Текст] / О. П. Васильченко // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. – 2007. – № 8. – С. 80–82; Вишновецька, С. В. Доктрина трудового права / С. В. Вишновецька // Ерліхівський зб. юрид. ф-ту Чернівецьк. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича. – 2002. – Вип. 3. – С. 37–45; Кармаліта, М. В. Українська фінансово-правова доктрина в контексті розвитку джерел фінансового права [Текст] / М. В. Кармаліта // Дискусійні питання теорії фінансового права. Нормативно-правові засади природокористування та енергозбереження в Україні. Спори про податки: причини виникнення та напрями їх вирішення. Сучасний стан та перспективи розвитку фінансового права : зб. наук. праць за матеріалами круглих столів та міжнарод. інтернет-конф. / НДІ фінансового права. – К. : Вік прінт, 2009. – С. 69–71; Костенко, О. М. Кримінальний кодекс і доктрина [Текст] / О. М. Костенко // Право України. – 2004. – № 7 – С. 43–47; Пацурківський, П. С. Поняття фінансово-правової доктрини держави [Текст] / П. С. Пацурківський / Наук. вісн. Чернівецьк. ун-ту : зб. наук. пр. – Серія: Правознавство. – 2002. – Вип. 154. – С. 5–19; Селіванов, А. О. Проблемні аспекти законотворчого процесу та їх відображення в рішеннях Конституційного Суду України [Текст] / А. О. Селіванов // Право України. – 2004. – № 9. – С. 34–36; Тодика, Ю. М. Конституція і права доктрина [Текст] / Ю. М. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – №1 (20). – С. 42–50; Сушинський, О. І. Конституція України в аспекті конституційних доктрин [Текст] / О. І. Сушинський // Зб. наук. пр. Львів. держ. ін-ту новіт. технологій та упр. ім. В'ячеслава Чорновола. Серія: Юрид. науки. – 2007. – Вип. 2. – С. 114–126.

² Тодика, Ю. М. Конституція і права доктрина [Текст] / Ю. М. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – №1 (20). – С. 46.

«доктринальне право» й дослідити його вплив на формування і застосування права¹.

Хоча останнім часом до розробки правової доктрини долучилися представники науки теорії держави і права, які досліджують питання, що пов'язані з визначенням природи, сутності, форм прояву правової доктрини, її співставленням зі схожими за змістом явищами (вчення, юридична наука, філософсько-правова теорія, ідеологія, правова догма, концепція та ін.) та з'ясуванням її місця й ролі у вітчизняній правовій системі, однак кількість таких наукових розвідок є незначною². Ця ситуація викликає занепокоєння, адже саме на загальнотеоретичному рівні має здійснюватися первинна розробка фундаментальних юридичних категорій, визначатися їх місце в категоріальному апараті юриспруденції, без чого їх розгляд на рівні галузевих юридичних наук є вкрай ускладненим. Саме теорія держави і права, що виконує методологічну функцію стосовно інших юридичних наук, покликана створити концептуальну основу для осмислення відповідного правового феномену галузевими науками. Показово, що дослідження правової доктрини, які здійснюються російськими та білоруськими авторами, мають переважно загальнотеоретичний характер³.

¹ Петрова, Л. В. Правова доктрина як джерело права (досвід філософії доктринального права) [Текст] / Л. В. Петрова // Сб. крат. тез. и науч. сообщ. науч.-практ. конф. по итогам науч.-исслед. работ, выполнен. профессорско-преподават. составом Украин. гос. юрид. акад. в 1993 г./ ред. и предисл. Н. И. Панов и др. – Х. : Укр. юрид. акад, 1994. – С. 7.

² Див. : Кармаліта, М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Кармаліта. – К., 2011 – 21 с.; Мочульська, М. Є. Зародження правової доктрини як юридичного феномену [Текст] / М. Є. Мочульська // Вісн. Львів. ун-ту : юрид. серія. – 2010. – Вип. 51. – С. 3–9; Трофименко, В. А. Правова доктрина – основа формування правової системи країни [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – 2009. – № 2. – С. 85–95; Корчевна, Л. О. Доктрина як джерело права [Текст] / Л. О. Корчевна // Юрид. Україна. – 2004. – № 11. – С. 4–7.

³ Див. : Батурина, С. В. Традиции российской правовой доктрины [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Светлана Владимировна Батурина. – Краснодар, 2008. – 185 с.; Василевич, Г. А. Источники белорусского права: принципы,

У порівнянні зі станом розробки проблематики правової доктрини радянською юриспруденцією нині ми спостерігаємо певне прирощення наукового знання про це правове явище, але поки що воно має фрагментарний характер і не інтегрується в цілісне наукове знання. Недостатня розробленість проблематики правової доктрини, складність цього феномену пояснює існуючу в правничій науці неоднозначність її розуміння, недооцінку її значення в правовому житті суспільства. Її дотепер не вироблено загально-визнаного підходу до визначення поняття «правова доктрина».

О. М. Головка і В. Є. Кириченко справедливо зазначають, що «для теорії та історії права важко переоцінити значення, яке мають питання, пов'язані з понятійно-категоріальним апаратом і термінологією, їх змістом, природою, тлумаченням, розумінням, співвідношенням тощо. Тобто від того, яке значення первісно закладається у поняття і зміст тих чи інших дефініцій, як їх розуміють і сприймають пізніше, залежить об'єктивність пізнання взагалі та суспільних явищ зокрема»¹. В обґрунтування доцільності цього напрямку дослідження варто навести слова М. А. Придворова й Р. В. Пузикова, які зазначають, що «в правознавстві систематично загострюються дискусії з цілком визначених проблем, які без жод-

нормативные акты, обычаи, прецеденты, доктрина [Текст] / Г. А. Василевич. – 2-е изд., доп. – Минск: Тесей, 2008. – 216 с.; Васильев, А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории: монография [Текст] / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 272 с.; Дервоед, В. В. Доктрина (наука) в качестве источника права в Республике Беларусь [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Дервоед. – Минск, 2006. – 21 с.; Зозуля, А. А. Доктрина в современном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Александрович Зозуля. – СПб., 2006. – 232 с.; Пузиков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузиков. – Тамбов, 2003. – 213 с.; Мадаев, Е. О. Доктрина в правовой системе Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Евгений Олегович Мадаев. – Иркутск, 2012. – 254 с.

¹ Головка, О. М. Закон у системі права Російської імперії (термін, поняття, категорія) [Текст] / О. М. Головка, В. Є. Кириченко // Вісн. Харків. нац. ун-ту внутріш. справ. – 2009. – № 3 (46). – С. 34.

них на те наукових аргументів називають доктриною¹. У зв'язку із цим необхідно створити чіткий понятійний апарат й визначити, що ми розуміємо під юридичною доктриною².

Правова доктрина — це поняття багатогранне. Ю. В. Гаврюсов та Л. В. Лазарев зазначають, що під нею можна розуміти і правові теорії, і авторитетні погляди учених-юристів, і визнані наукові праці в галузі права, і коментарі до законодавства³. Існуючі розбіжності у дефініціях зумовлені багатозначністю базової категорії «доктрина». Оскільки в науці доводиться використовувати слова природної мови, властива їм невизначеність створює проблеми однакового розуміння і вживання понять, що виражаються за їх допомогою⁴. Зважаючи на це, вважаємо, що аналіз поняття «правова доктрина» має здійснюватись з урахуванням положень лексикології про полісемію, тобто використання багатозначних слів чи словосполучень при позначенні одного й того ж поняття. Так само необхідно зважати на «історичну мінливість значення слів, набуття ними нових лексичних значень, мовні шляхи формування наукової термінології на основі загальноновживаних слів, вплив контексту на змістовне значення слів і понять»⁵.

¹ Є. О. Мадаєв також відносить поняття правової доктрини до числа дискусійних в юриспруденції. Це, у свою чергу, зумовлює багатоаспектність, різноплановість підходів до визначення поняття доктрини, її призначення та сутнісних ознак, а також місця в правовій системі (Мадаєв, Е. О. Доктрина в правовій системі Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Евгений Олегович Мадаев. – Иркутск, 2012. – С. 20).

² Придворов, Н. А. Юридическая доктрина как источник права России: понятие, сущность, методологические аспекты [Текст] / Н. А. Придворов, Р. В. Пузиков // Теоретико-методолог. проблемы права. – 2007. – Вып. 2. – С. 215.

³ Гаврюсов, Ю. В. Правовая природа решений органов конституционной юстиции [Текст] / Гаврюсов Ю. В. // Вестн. Калинингр. юрид. ин-та МВД России. – 2009. – № 2 (18). – С. 25; Лазарев, Л. В. Правовые позиции Конституционного Суда России [Текст] / Л. В. Лазарев. – М. : Формула права, 2006. – С. 52.

⁴ Логіка [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін. ; за заг. ред. В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – С. 55.

⁵ Пархоменко, Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології [Текст] : монографія / Н. М. Пархоменко – К. : Юрид. думка, 2008. – С. 29–30.

Слово доктрина означає «теорію, науку, оперту на певних задах»¹. Доктрина (від лат. *doctrina* «вчення; навчання», утворено від *doctor* «учитель») — «політичне, наукове, філософське, військове і т. ін. вчення, теорія, система поглядів», «наукова або філософська теорія, провідний теоретичний або політичний принцип»². В українську мову слово доктрина запозичене з латинської через західноєвропейські (від нім. *doktrin*, фр. *doctrine*)³. В енциклопедичній літературі доктрина визначається як «вчення, наукова або філософська теорія, нормативна формула, керівний теоретичний або політичний принцип (наприклад, воєнна доктрина), «сукупність визнаних наукових чи офіційних поглядів на цілі, завдання, принципи та основні напрями забезпечення будь-чого»⁴. Етимологічний аналіз цього слова дає підстави А. О. Васильєву для висновку про існування двох його смислових значень: а) доктрина як вчення, текст; б) доктрина як сукупність ідей, що підтримуються ученими. У контексті правознавства правову доктрину слід розуміти як вчення про право та ідеї, що підтримуються й відстоюються корпорацією юристів. Таким чином, більшість учених розуміє доктрину як систему принципів, уявлень, поглядів на природу, суспільство й людину⁵.

¹ Рудницький, Я. Б. Етимологічний словник української мови : в 2 т. Т. II : Д-Ь [Текст] / Я. Б. Рудницький. — Оттава : Укр. Могилян.-Мазепин. акад. наук, 1982. — С. 170–171.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Перун, 2005. — С. 314; Словник іншомовних слів [Текст] / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. — К. : Наук. думка, 2000. — С. 180.

³ Етимологічний словник української мови [Текст] : в 7 т. Т. 2. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1985. — С. 105.

⁴ Большая советская энциклопедия [Текст] : в 30 т. Т. 8. — 3-е изд. / гл. ред. А. М. Прохоров. — М. : Сов. энцикл., 1972. — С. 591; Тихомиров, Л. В. Юридическая энциклопедия [Текст] / Л. В. Тихомиров, М. Ю. Тихомиров. — М. : Изд-во М. Ю. Тихомирова, 2005. — С. 293.

⁵ Васильев, А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Антон Александрович Васильев. — Барнаул, 2007. — С. 19

Варіативність розуміння терміна «доктрина» зумовлює неоднозначність на понятійно-категоріальному рівні, коли «доктрина» вживається не лише в праві, але й в інших сферах суспільного життя¹. Термін «доктрина» в різних галузях знань має різне змістове наповнення, оскільки ним позначають досить відмінні явища².

Плюралізм підходів до тлумачення доктрини простежується і в галузі права. Так, С. В. Вавилін визначає юридичну доктрину як: а) вчення — сукупність теоретичних положень про правові явища; б) державну програму (концепцію) регулювання тих чи інших відносин, постановку цілей, завдань, визначення засобів для їх реалізації; в) сукупність вихідних принципів права, що підтримуються й санкціонуються державою; г) керівні теоретичні принципи, основоположні правові дефініції; д) наукові праці юристів³. О. О. Зозуля, виділяє п'ять основних значень категорії «доктрина»: певні правила й орієнтири для вирішення державно-правових проблем різного рівня узагальнення; доктринальні тексти найбільш відомих юристів або їх погляди на конкретні проблеми права; офіційні документи, що мають концептуальне значення для формування й функціонування системи забезпечення безпеки; політико-правові вчення, системи науково-філософських поглядів на сутність та різні форми існування держави і права; система панівних (визнаних юридичною

¹ Енциклопедія освіти [Текст] / Акад. пед. наук України / голов. ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 226; Головченко, В. И. «Русская доктрина»: о некоторых аспектах либеральной критики [Текст] / Головченко В. И. // Известия Саратов. ун-та. — 2009. — Вып. 2. — С. 89; Про Воєнну доктрину України [Текст] : Указ Президента України від 15.06.2004 р. № 648/2004 // Офіц. вісн. України. — 2004. — № 30. — Ст. 2005.

² Так, доктрину часто розглядають як світоглядну і наукову систему ідей щодо певних суспільних явищ і процесів; через «доктрину» часто позначаються теоретичні чи політичні принципи (прикладом є доктрина Монро, що визначає вихідні теоретичні й практичні принципи зовнішньої політики США); «доктрина» може вживатися в значенні основоположної ідеї, задуму, концепції; під «доктриною» можна розуміти конкретне правило, принцип вчинення певних дій, вирішення проблем тощо.

³ Вавилин, Е. В. Некоторые проблемы механизма защиты субъективных гражданских прав [Текст] / Е. В. Вавилин // Правоведение. — 2002. — № 3 (242). — С. 183.

спільнотою) юридико-пізнавальних форм трактування права — науково-теоретична складова національної системи права¹.

Слід підкреслити, що смисл, який вкладається в поняття «правова доктрина» представниками юридичної спільноти окремих країн, є різним і залежить від історичних традицій, особливостей правового устрою держави, її приналежності до певної правової системи, специфіки організації та розвитку системи джерел права тощо. Правова доктрина, як її розуміють у країнах загального права, не рівнозначна доктрині континентального права, а доктрина мусульманського права за змістом, природою суттєво відрізняється як від доктрини в англо-американському праві, де вона має прикладний характер, так і від правової доктрини романо-германського права.

Контент-аналіз юридичної літератури свідчить, що цей термін став частиною понятійно-категоріального апарату вітчизняної юриспруденції приблизно в другій половині XIX ст., але спочатку він вживався не як спеціальний юридичний термін, а в загальнонауковому значенні, зокрема, як система принципів, поглядів на явища державно-правової дійсності². Учені радянської доби в цілому продовжили усталені дореволюційні традиції вживання поняття «правова доктрина» саме в загальнонауковому смислі³. Разом з тим

¹ Зозуля, А. А. Доктрина в современном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Александрович Зозуля. — СПб., 2006. — С. 27–28.

² Див. : Алексеев, А. С. Этюды о Ж.-Ж. Руссо. Связь политической доктрины Ж.-Ж. Руссо с государственным бытом Женева [Текст] / А. С. Алексеев. — М. : А. Л. Васильев, 1887. — 536 с.; Петражицкий, Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология [Текст] / Л. И. Петражицкий. — СПб. : Типография Ю. Н. Эрлих, 1905. — С. 37. Замість поняття «правова доктрина» у значенні джерела права вживалося поняття «право юристів» чи «право науки», «правознавство», «юриспруденція», «книжне право», в історичній ретроспективі — «*communis doctorum opinio*».

³ Див. : Иваненко, О. Ф. Кризис буржуазной законности и правовые доктрины империализма [Текст] / О. Ф. Иваненко // Государство, право, демократия. Очерки теории / редкол. : Э. Л. Кузьмин, А. И. Лукьянов, М.Н. Марченко. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. — С. 199–210; Савицкий, П. И. Буржуазная теория о разграничении политической и административной власти (французская доктрина) [Текст] / П. И. Савицкий // Советское государство и право. — 1984. — № 8. — С. 119–124.

саме у цей період попри визнання єдиним джерелом права нормативно-правового акта, доктрина починає вживатись у новому для неї значенні джерела (форми) права. Щоправда, це обмежувалось лише порівняльно-правовими дослідженнями, де висвітлювалось значення цього феномену виключно в зарубіжних правових системах¹. Щодо ролі правової доктрини (науки) в радянській правовій системі у юристів сформувалась чітка й однозначна позиція: «юридична наука має важливе значення для розвитку практики, вдосконалення законодавства, зміцнення законності, підвищення кваліфікації суддів, правильного тлумачення й застосування закону... Проте вона не може розглядатися як джерело права»². Слід зазначити, що термін «доктрина» часто вживався в негативному значенні, у контексті засудження державно-правової політики буржуазних держав³.

Нині у вітчизняній юриспруденції термін «доктрина» використовується в різних словосполученнях (позитивістська, при-

¹ Див.: Аль-Михляфи, М. Роль доктрини в створенні норм міжнародного частного права в мусульманських країнах Востока [Текст] / М. Аль-Михляфи // Вестн. Моск. ун-та. – 1984. – № 4. – С. 54–60; Сюкияйнен, Л. Р. Доктрина как источник мусульманского права [Текст] / Л. Р. Сюкияйнен // Источники права. – М. : Наука, 1985. – С. 65–81; Хвошнянский, Л. А. О роли судебной практики и правовых доктрин в регулировании трудовых отношений в ФРГ [Текст] / Л. А. Хвошнянский // Правоведение. – 1970. – № 1. – С. 96–100.

² Марксистско-ленинская общая теория государства и права: основные институты и понятия [Текст] / С. Н. Братусь, В. Е. Гулиев, А. И. Денисов, В. П. Казимирчук и др. / редкол. : В. Е. Гулиев, Г. Н. Манов, Н. П. Фарберов, Р. О. Халфина – М. : Юрид. л-ра, 1970. – С. 55.

³ Див. : Блищенко, И. П. США: доктрина и практика против международной законности [Текст] / И. П. Блищенко, В. Ф. Шаров // Сов. государство и право. – 1984. – № 10. – С. 110–116; Задорожный, Г. П. Американская правовая доктрина – злейший враг международного права [Текст] / Г. П. Задорожный // Советское государство и право. – 1954. – № 1. – С. 66–74; Иваненко, О. Ф. Кризис буржуазной законности и правовые доктрины империализма [Текст] / О. Ф. Иваненко // Государство, право, демократия. Очерки теории / редкол. : Э. Л. Кузьмин, А. И. Лукьянов, М. Н. Марченко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 199–210; Кузьмин, Э. Л. Буржуазная демократия: кризис институтов, бесплодность доктрин [Текст] / Э. Л. Кузьмин // Советское государство и право. – 1970. – № 9. – С. 75–82.

родно-правова доктрина, доктрина абсолютного суверенітету, державно-правова доктрина, доктрина верховенства права, міжнародно-правова доктрина і т.п.), що свідчить про багатоаспектність категорії «доктрина», значущість доктрин для розбудови державності, багатоцільове використання і навантаження доктрин як наукового обґрунтування формування на нових засадах правової системи і втілення концептуальних ідей у нормативно-правових актах та політико-правових документах¹.

На думку О. О. Зозулі, різнорівнева багатозначність поняття «юридична доктрина» унеможливило формулювання одного визначення, що охоплює основні підходи до розуміння юридичної доктрини і одночасно конкретизує її сутнісні характеристики². Тому в юриспруденції для уточнення тих чи інших сторін правової доктрини часто вживаються додаткові конкретизуючі поняття: державно-правова чи державна (політична) доктрина, офіційна доктрина права, наукова (правова) доктрина, доктринальні тексти³.

Залежно від визначення ученими змісту поняття «правова доктрина», ролі й місця цього складного, поліаспектного феномену в правовому житті суспільства наукові дослідження умовно можна розділити на дві групи. Одні автори (А. О. Васильєв, М. М. Вопленко, В. В. Дервоєд, О. О. Зозуля, С. А. Карапетян, М. В. Кармаліта, Т. М. Пряхіна, Р. В. Пузиков, В. В. Сорокін та ін.) розглядають доктрину як джерело (форму) права або як чинник, що здійснює фактичний вплив на правотворчу й правоза-

¹ Тодика, О. Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства [Текст] : монографія / за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2007. – С. 8.

² Зозуля, А. А. Доктрина в современном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Александрович Зозуля. – СПб., 2006. – С. 33.

³ На галузевому рівні, зокрема в конституційному праві, існують такі поняття, як доктринальні джерела конституційного права, доктрина конституційного права, офіційна конституційна доктрина, доктрина й логіка конституції, конституційно-правова доктрина, доктрина конституціоналізму (Большой юридический словарь [Текст] / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1998. – С. 185; Пряхина, Т.М. Конституционная доктрина современной России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Татьяна Михайловна Пряхина. – Саратов, 2004. – С. 49).

стосовну практику. Цей підхід виражає «прикладний», регулятивний потенціал правової доктрини, яка в цьому розумінні не лише статично відображає стан правової дійсності, але й активно впливає на всі ключові елементи правової системи: вироблені юридичною наукою поняття, юридичні конструкції, теоретичні положення й інші наукові правові абстракції, що є результатом пізнавальної діяльності та відбивають в узагальненому вигляді сутнісні сторони і закономірні зв'язки правової реальності, у тій чи іншій формі активно використовуються в різних галузях юридичною діяльності.

Інші науковці (С. С. Алексєєв, П. П. Баранов, Н. Л. Гранат, С. В. Батуріна) розглядають доктрину як категорію значно вищого порядку. В їх розумінні вона є комплексною, інтегруючою категорією, що виступає в ролі своєрідної моделі політико-правової дійсності, правового регулювання, яка відображає потреби суспільства, його духовно-моральні підвалини, культуру, традиції право- і державотворення. Доктрина, яку традиційно пов'язують з позицією, думкою провідних, авторитетних правників, в цьому значенні є системоутворюючим елементом, теоретико-методологічною основою правової системи, політики держави у сфері правового регулювання, відображає й визначає загальну модель правового регулювання.

Використання цього терміна знайшло відображення також в українському нормативно-правовому полі¹. Частина 1 ст. 8 Закону «Про міжнародне приватне право» вимагає при застосуванні права іноземної держави встановлювати його зміст «згідно з офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі»². Це єдине положення у законодавстві України,

¹ Про Воєнну доктрину України [Текст] : Указ Президента України від 15.06.2004 р. № 648/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 30. – Ст. 2005; Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту [Текст] : Указ Президента України від 28.09.2004 р. № 1148/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 39. – Ст. 2584; Про Доктрину інформаційної безпеки України [Текст] : Указ Президента України від 08.07.2009 року № 514/2009 // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 52. – Ст. 1783.

² Про міжнародне приватне право [Текст] : Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 32. – Ст. 422.

яке передбачає врахування при тлумаченні нормативно-правових актів доктрини. В юридичній літературі справедливо зазначається, що ця ж проблема існує і стосовно національного права, але про неї не згадується в жодному законодавчому акті¹.

М. М. Алексеев свого часу слушно зазначав, що не можна займатись науковими пошуками доти, доки не впевнений, яким є досліджуваний предмет. У будь-якому науковому дослідженні обов'язково має бути уявлення, чи принаймні первісне розуміння того, до якого класу предметів належить явище, що досліджується². Зауважимо, що відносно доктрини у цьому питанні серед правознавців немає одностайності, оскільки вона є складним багатогранним юридичним феноменом та має «широке функціональне призначення»³. Так, І. С. Зеленкевич відносить правову доктрину до найдавніших і найзагадковіших джерел права⁴. На думку С. В. Бошно, вона належить до тих правових явищ, які не лише багаторазово змінювали і змінюють свій статус, але і прагнуть розчинитися в науці, судовій практиці, релігії, загальних принципах та інших формах і джерелах права, різних явищах державно-

¹ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України [Текст] : в 4 т. Т. 4 : Методологія тлумачення нормативно-правових актів України / відп. ред. В. Г. Рогань. – К. : Юрид. книга, 2008. – С. 27.

² Алексеев, Н. Н. Очерки по теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки [Текст] / Н. Н. Алексеев. – М. : Моск. науч. изд-во, 1919. – С. 5.

³ Люлькович, С. Н. Определение и свойства доктрины (науки) как источника права [Текст] / С. Н. Люлькович // Правовая система Республики Беларусь: состояние, проблемы и перспективы развития : материалы IX межвуз. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов, Гродно, 9 апр. 2009 г. – Гродно : ГрГУ, 2009. – С. 196; Романова, Е. В. Судебная доктрина в системе источников налогового права США [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Е. В. Романова. – М., 2012. – С. 13; Мадаев, Е. О. Доктрина в правовой системе Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Евгений Олегович Мадаев. – Иркутск, 2012. – С. 24.

⁴ Зеленкевич, И. С. Правовая доктрина и правовая наука: некоторые аспекты соотношения и использования в качестве источников права [Текст] / И. С. Зеленкевич // Северо-Восточ. науч. журн. – 2010. – № 2(6). – С. 42.

правової дійсності¹. У цьому зв'язку підхід Л. О. Корчевної, яка зводить складний феномен правової доктрини до норм-принципів, слід визнати не виправдано звуженим².

У питанні віднесення правової доктрини до того чи іншого виду правових явищ слід виходити з таких світоглядно-методологічних позицій.

Право — це не тільки конкретні юридичні приписи, судові рішення і т.п., але й погляди правників на ці явища. Отже, право включає також і науку про право, за допомогою якої його аналізують та оцінюють³. А. О. Зозуля справедливо зазначає, що право не визначається тільки правилами, що викладені в текстах нормативно-правових актів⁴. Д. А. Керимов обґрунтовано вказує на необхідність й важливість відходу від суто нормативістського тлумачення права. Чинне законодавство, зауважує правник, має відповідати правовим принципам і цінностям, виходити за межі вузькоюридичних форм осягання юридичних явищ і процесів⁵. Схожу думку висловлює М. Н. Пархоменко: «Закон — це одна з інституційних форм існування права, яке може існувати у вигляді рівного та справедливого масштабу свободи, що відображається у правових принципах, свідомості, доктрині, правових відносинах, тобто в не-

¹ Бошно, С. В. Доктрина как форма и источник права [Текст] / С. В. Бошно // Журн. рос. права. — 2003. — № 12. — С. 70. На цю властивість правової доктрини звертав увагу Ю. С. Гамбаров, який вживає на позначення відповідного правового явища термін «право юристів», що у розумінні ученого є симбіозом юридичної теорії (науки) та судової практики (Гамбаров, Ю. С. Гражданское право. Общая часть (лекции, прочитанные в Московском университете) [Текст] / Ю. С. Гамбаров. — М. : Литография общества распространения печат. кн., 1897—1898. — С. 439—440).

² Корчевна, Л. О. Проблема різноджерельного права: досвід порівняльного правознавства [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Любов Олександрівна Корчевна. — О., 2005. — С. 75—83.

³ Берман, Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст] : пер. с англ. / Г. Дж. Берман. — 2-е изд. — М. : Инфра-М, 1998. — С. 25.

⁴ Зозуля, А. А. Доктрина в современном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Александрович Зозуля. — СПб., 2006. — С. 152.

⁵ Керимов, Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) [Текст] / Д. А. Керимов. — 2-е изд. — М. : Аванта+, 2001. — С. 528.

інституційних формах¹. При розгляді питань, що стосуються віднесення тих чи інших правових явищ до джерел права, здійснення їх класифікації, слід виходити з того, що, «по-перше, багато явищ неоднозначні та виявляють себе і як форма, і як джерело права (наприклад, звичай); по-друге, всі форми (джерела) права взаємно проникають одна в одну; по-третє, існує різне розуміння змісту джерел права з однаковими назвами². Іншими словами, право не зводиться до юридичних приписів нормативно-правових актів та має різні форми об'єктивації. Однією з них є, зокрема, правова доктрина.

У цьому зв'язку постає питання, до яких форм буття права належить правова доктрина: до світу ідей (ідея права)? знакових форм (правові норми й закони)? чи вона є результатом взаємодії між різними соціальними суб'єктами (правове життя)? Така постановка питання характерна для філософсько-правових досліджень, вона в цілому відповідає (хоча і не повністю тотожна) поділу права на такі форми чи рівні буття, як норми права, правові відносини та правосвідомість, або «основоположні, засадничі правові ідеї, які пронизують усю матерію права, забезпечують її цілісність»³. Щодо останньої форми буття права М. І. Козюбра уточнює, що тут «очевидно, має йтися не про будь-які, а про основоположні, засадничі правові ідеї, які пронизують усю матерію права, забезпечують її цілісність»⁴. М. Л. Давидова такі складні правові явища, як нормативно-правові приписи, правовідносини, правосвідомість, розглядає як три єдино можливі рівні існування права, кожен з яких має свої специфічні форми, що об'єктивізують його зміст (на тому чи іншому рівні). Перелічені рівні існування права відповідають рівням правової системи, однак остання має статус найбільш ши-

¹ Пархоменко, Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології [Текст] : монографія / Н. М. Пархоменко – К. : Юрид. думка, 2008. – С. 75.

² Демків, Р. Я. Форма (джерело) права: проблеми розуміння [Текст] / Р. Я. Демків // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 6. – С. 120.

³ Філософія права [Текст] : учебник / О. Г. Данильнян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов и др. / под ред. О. Г. Данильняна. – Х. : Прапор, 2005. – С. 214–215.

⁴ Козюбра, М. І. Основні форми буття права та взаємовідносини між ними [Текст] / М. І. Козюбра // Право України. – 2011. – № 8. – С. 22.

рокої правової категорії, що включає всі явища, які так чи інакше мають відношення до права та його функціонування (менталітет, духовні цінності, організація й діяльність правоохоронних та інших органів тощо). Правова доктрина, на думку М. Л. Давидової, є однією з форм об'єктивізації права на рівні правосвідомості (ідеологічний рівень). Зміст права на цьому рівні утворюють правові ідеї, теоретичні конструкції, уявлення, на основі яких формується логічна структура правових норм та цілих інститутів, моделюються презумпції, фікції, конструюються дефініції правових понять, іншими словами, створюється доктринальна основа права¹. Таку позицію поділяють й інші правники, і зокрема В. О. Четвернин, на думку якого, правова доктрина є проявом правосвідомості (теоретична правосвідомість)².

У зв'язку із цим слід підкреслити, що не можна акцентувати увагу на впливі доктрини на правосвідомість тих чи інших суб'єктів права, зокрема на представників законодавчого корпусу, суб'єктів правозастосування, розкривати її сутнісну й змістовну характеристики, функціональне призначення цього правового феномену суто в контексті правової ідеології (правосвідомості), залишаючи поза увагою певні регулятивні властивості доктрини, яка в окремих правових системах є повноцінним джерелом права, центральним системоутворюючим елементом всієї системи права.

У процесі дослідження правової доктрини, як і будь-якого складного і дискусійного явища, першочергового значення набуває проблема визначення її юридичної природи, виокремлення характерних ознак і на цій основі формулювання відповідної дефініції. Визначальними ознаками правової доктрини є, зокрема, такі.

1. Правова доктрина тісно пов'язана з юридичною наукою, що виступає для неї в ролі своєрідного життєдайного джерела, основи, витоку. Таким чином, *правова доктрина має похідний щодо правничої науки характер*. Доктрина, доктринальні положення

¹ Давыдова, М. Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии [Текст] : монография / М. Л. Давыдова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. – С. 66–67, 115.

² Четвернин, В. А. Введение в курс общей теории права и государства [Текст] : учеб. пособие / В. А. Четвернин. – М. : Ин-т государства и права РАН, 2003. – С. 145–146.

створюються, як правило, у результаті проведення фундаментальних наукових досліджень. В юридичній літературі зазначається, що метою фундаментальних досліджень є «теоретичне осмислення глибинних процесів, закономірностей виникнення, організації й функціонування правових явищ». Ці дослідження пов'язані з «формуванням й вдосконаленням понятійного апарату, глибоким та всебічним аналізом сутності явищ та процесів, з'ясуванням закономірностей розвитку юридичної практики». Остання як різновид соціально-історичної практики є «одним з важливих критеріїв істинності, цінності й ефективності наукових досліджень»¹. У зв'язку із цим суперечливою є позиція С. В. Бошно, яка пропонує розширити сучасні форми права за рахунок таких джерел, як право юридичної експертизи, правосвідомість, програмне право (програми політичних партій та громадських організацій), принципи права, що визначаються нею як доктринальні, адже не всі з них мають зв'язок із правничою наукою².

Похідний характер правової доктрини щодо юридичної науки зазначають й інші автори³. Переважна більшість правознавців схильна вважати, що правова доктрина за своїм змістом є найбільш близькою до правової науки⁴ і в більшості випадків під термінами «наука» і «доктрина» розуміють ідентичні, рівні за змістом

¹ Карташов, В. Н. Юридическая практика [Текст] / В. Н. Карташов // Общая теория права : курс лекций / под общ. ред. В. К. Бабаева. – Н. Новгород: Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – С. 402.

² Бошно, С. В. Доктринальные и другие нетрадиционные формы права [Текст] / С. В. Бошно // Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии : дайджест официальных материалов и публикаций периодической печати. – 2003. – № 16 (II). – С. 83.

³ Зеленкевич, И. С. Правовая доктрина и правовая наука: некоторые аспекты соотношения и использования в качестве источников права [Текст] / И. С. Зеленкевич // Северо-Восточ. науч. журн. – 2010. – № 2(6). – С. 44.

⁴ Пархоменко, Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології [Текст] : монографія / Н. М. Пархоменко – К. : Юрид. думка, 2008. – С. 141; Хабриева, Т. Я. Доктринальное значение российской Конституции [Текст] / Т.Я. Хабриева // Журн. рос. права – 2009 – № 2 – С. 34; Романова, Е. В. Судебная доктрина в системе источников налогового права США [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Е. В. Романова. – М, 2012. – С. 4.

поняття, внаслідок чого можна обговорювати можливість існування наукового правозастосування. А. Б. Венгеров, якого підтримують й інші автори, розглядаючи феномен доктрини, зазначає, що «питання про цю форму права — це міркування про регулятивну роль юридичної науки»¹. Р. В. Пузиков вважає, що доктрина переважно є категорією наукової творчості, продуктом професійної наукової діяльності². І. С. Зеленкевич справедливо вказує на те, що «в основі будь-якої доктрини лежать наукові розробки»³. На думку Н. М. Пархоменко, правова доктрина характеризує юридичне мислення та праворозуміння, є віддзеркаленням правових поглядів представників юридичної науки⁴. А. В. Поляков та Т. Я. Хабрієва визначають доктрину як авторитетний погляд учених, виражений у формі принципів, теорій, концепцій⁵. Правова доктрина (вчення, система знань) часто ототожнюється з «думками авторитетних учених з питань права» чи із «загальноновизнаними працями учених-юристів»⁶. Схожою є позиція В. С. Нерсисянца та С. Н. Люлько-

¹ Венгеров, А. Б. Теория государства и права [Текст] : учебник / А. Б. Венгеров. — М. : Юриспруденция, 1999. — С. 82; Шепелев, А. Н. Язык права как самостоятельный функциональный стиль [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Артур Николаевич Шепелев. — Н. Новгород, 2002. — С. 90; Теория государства и права [Текст] : учебник / под. ред. В. К. Бабаева. — М. : Юрист, 2003. — С. 273; Гранат, Н. Л. Источники права [Текст] / Н. Л. Гранат // Юрист. — 1998. — № 9. — С. 12.

² Пузиков, Р. В. Сущность юридической доктрины как источника права [Текст] / Р. В. Пузиков // Правовая политика и правовая жизнь. — 2003. — № 4. — С. 137.

³ Зеленкевич, И. С. Правовая доктрина и правовая наука: некоторые аспекты соотношения и использования в качестве источников права [Текст] / И. С. Зеленкевич // Северо-Восточ. науч. журн. — 2010. — № 2(6). — С. 44.

⁴ Пархоменко, Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології [Текст] : монографія / Н. М. Пархоменко — К. : Юрид. думка, 2008. — С. 141.

⁵ Поляков, А. В. Общая теория права [Текст] : курс лекций / А. В. Поляков. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. — С. 513; Хабриева, Т. Я. Доктринальное значение российской Конституции [Текст] / Т. Я. Хабриева // Журн. рос. права — 2009 — № 2 — С. 34.

⁶ Волинка, К. Г. Теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / К. Г. Волинка. — К. : МАУП, 2003. — С. 123; Мишина, Н. В. Правовая доктрина как источник

вич, що ототожнюють юридичну доктрину з теорією права, науковими працями із загальних та спеціальних питань правотворчості й правозастосування, поглядами учених-юристів¹.

Однак, незважаючи на близькість й взаємозв'язок правової науки й доктрини, неприпустимо їх ототожнювати. У вітчизняній юридичній літературі наголошується на тому, що категорія доктрини майже збігається з поняттям юридичної науки, хоча остання за обсягом є явищем більш глибоким і складним, завжди перебуває в динаміці, передусім здійснює функцію пізнання закономірностей виникнення, розвитку і функціонування права і держави. Доктрина ж є результатом наукового пізнання, певною частиною науки, що має більш статичний, консервативний характер². Здійснюючи порівняльну характеристику та досліджуючи взаємозв'язок правової доктрини та юридичної науки, учені акцентують увагу на тому, що правова доктрина має вищий авторитет, ніж наука³.

права (на прикладі залізничного права) [Текст] / Н. В. Мишина // Правоведение. – 2008. – № 4. – С. 236.

¹ Нерсисянц, В. С. Общая теория права и государства [Текст] : учебник / В. С. Нерсисянц. – М. : ИНФРА-М, 1999. – С. 456; Люлькович, С. Н. Определение и свойства доктрины (науки) как источника права [Текст] / С. Н. Люлькович // Правовая система Республики Беларусь: состояние, проблемы и перспективы развития : материалы IX межвуз. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов, Гродно, 9 апр. 2009 г. – Гродно : ГрГУ, 2009. – С. 195.

² Євграфова, Є. П. Доктрини та концепції у правовій системі України: форми і сфери застосування [Текст] / Є.П. Євграфова // Право України. – 2010. – № 5. – С. 78–79; Мочульська, М. Є. Правова доктрина та правова наука: співвідношення понять [Текст] / М. Є. Мочульська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVIII регіон. наук.-практ. конф. (26-27 січ. 2012 р.). – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2012. – С. 39.

³ Бошно, С. В. Доктрина как форма и источник права [Текст] / С. В. Бошно // Журн. рос. права. – 2003. – № 12. – С. 71; Селіванов, А. О. Судове право: нова галузь права чи теоретична думка? [Текст] / А. О. Селіванов // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 6. – С. 7; Люлькович, С. Н. Определение и свойства доктрины (науки) как источника права [Текст] / С. Н. Люлькович // Правовая система Республики Беларусь: состояние, проблемы и перспективы развития : материалы IX межвуз. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов, Гродно, 9 апр. 2009 г. – Гродно : ГрГУ, 2009. – С. 197.

С. В. Бошно справедливо зауважує, що частіше доктрина взаємодіє з наукою, саме тому необхідно визначити їх співвідношення. Поширений погляд, що ототожнює ці явища, на думку авторки, є неповним. Такий вузький підхід спрощує феномен доктрини. Погоджуємось з думкою авторки про те, що результати науки, які втілені в працях, ще не утворюють доктрини. З одного боку, суспільна цінність наукової творчості є неоднаковою. З другого — існують дослідження, що не мають прикладного значення, їх висновки й положення не реалізуються в житті, що виключає можливість їх сприйняття суспільною практикою¹.

Дійсно, доктринальні положення мають здебільшого науковий характер, однак не вся наука є доктриною. В юридичній науці існує безліч концепцій, підходів, теорій, що пропонують різні (нерідко діаметрально протилежні за змістом) підходи до вирішення тих чи інших проблем правового регулювання. Науковий плюралізм закладений у самому принципі науковості. Жодна наукова концепція не може претендувати на істинність в останній інстанції, а тому заздалегідь припускає існування інших точок зору на проблему, що досліджується. У зв'язку із цим виникає питання, яким чином, за якими критеріями відбувається «добір» тих наукових ідей, концепцій, до яких звертаються юристи у своїй повсякденній практиці.

Слід визнати, що не всі наукові праці, в основу яких покладені оригінальні авторські ідеї на проблеми державно-правового розвитку, мають доктринальний характер та використовуються в юридичній практиці. С. В. Бошно справедливо зазначає, що наукова праця може стати доктринальною, якщо вона містить практичні рекомендації, коментарі до законодавства та інших форм права; прогнозує процеси правотворчості й правореалізації; заповнює прогалини законодавства². У цьому, зокрема, проявляється загаль-

¹ Бошно, С. В. Доктрина как форма и источник права [Текст] / С. В. Бошно // Журн. рос. права. – 2003. – № 12. – С. 71.

² Бошно, С. В. Доктрина как форма и источник права [Текст] / С. В. Бошно // Журн. рос. права. – 2003. – № 12. – С. 79. Такої ж думки додержуються й інші автори. (Див. : Мочульська, М. Є. Правова доктрина та правова наука: співвідношення понять [Текст] / М. Є. Мочульська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVIII регіон. наук.-практ. конф. (26-27 січ. 2012 р.). – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2012. – С. 39.)

нозначущий характер правової доктрини: з однієї сторони, вона формується відповідно до ідейно-ментальних особливостей правової системи, відображає національні правові традиції, а з другої — відображає потреби соціально-економічного, політико-правового та іншого розвитку конкретної держави та її правової системи, та пропонує конкретні шляхи вирішення проблем, які виникають у процесі її розвитку.

У цілому погоджуємося з позицією В. В. Дервоєда, який вважає, що «лише ті наукові положення стають складовою частиною правової доктрини, які містять глибокі й всебічні дані про сутнісні сторони, зв'язки правових явищ і процесів, відображають об'єктивні закони розвитку суспільних відносин»¹. В юридичній літературі у цьому зв'язку підкреслюється, що положення, які утворюють правову доктрину, створюються конкретними особами (у цьому контексті вони мають суб'єктивний характер). Отже, «будь-яка доктрина є продуктом людського розуму і суб'єктивний фактор тут є беззаперечним»².

Положення, що формулюються ученими, «отримуються в результаті всебічного і системного пізнання ними об'єктивних властивостей права і правових явищ, потреб правового регулювання»³. Досить вираженою є позиція Р. В. Пузикова, який вважає,

¹ Дервоєд, В. В. Доктрина (наука) в качестве источника права в Республике Беларусь [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Дервоєд. — Минск, 2006. — С. 5. Такої ж думки додержується і С. Н. Люлькович (Люлькович, С. Н. Определение и свойства доктрины (науки) как источника права [Текст] / С. Н. Люлькович // Правовая система Республики Беларусь: состояние, проблемы и перспективы развития : материалы IX межвуз. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов, Гродно, 9 апр. 2009 г. — Гродно : ГрГУ, 2009. — С. 196).

² Задорожний, Ю. А. Римське право — доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юрій Анатолійович Задорожний. — К., 2008. — С. 125.

³ Егоров, А. П. Правовая доктрина как объект сравнительного права [Текст] / А. П. Егоров // Право и политика. — 2004. — № 9. — С. 10; Кармаліта, М. В. Категорія «доктринального тлумачення» в контексті джерел права [Текст] / М. В. Кармаліта // Бюл. М-ва юстиції України. — 2009. — № 11. — С. 108.

що «пізнання юридичною наукою глибинних основ права та його внутрішньосистемних зв'язків є передумовою формування правової доктрини, що є систематизованим результатом процесу оброблення й перероблення правової інформації, що відбувається як природний відбір найбільш життєздатних наукових ідей й концепцій, які засновані на принципах права, відповідають конкретним історичним умовам розвитку суспільства й держави»¹. У зв'язку із цим М. М. Аносова однією з визначальних ознак правової доктрини називає її категоріально-пізнавальний характер. Під правовою доктриною авторка розуміє «систему знань про найбільш загальні закономірності формування й функціонування права, що визнані логічно й об'єктивно істинними і як такі включені до складу науки правознавства, яка існує в даному конкретно-історичному суспільстві»².

Таким чином, *правова доктрина створюється на основі даних про об'єктивні закономірності існування, взаємодії й розвитку правових явищ, що є основною причиною її високого авторитету, передумовою для визнання, легітимації доктринальних положень у правосвідомості юридичної спільноти, і як наслідок — суспільства в цілому*. Йдеться, зокрема, про організовані в узагальнено-теоретичній формі юридичні знання: категорії й поняття, принципи, теорії, концепції, аксіоми, презумпції, преюдиції, юридичні конструкції, що відображають закономірності, логіку організації правової матерії та є формами вираження змістовної частини правової доктрини.

¹ Пузиков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузиков. – Тамбов, 2003. – С. 23.

² Аносова, М. М. Деятельность научного сообщества как один из основополагающих факторов в формировании концепции правопонимания в России [Текст] / М. М. Аносова // Социальное партнерство в образовательной сфере: опыт, проблемы и перспективы развития : сб. ст. участников междунар. науч.-практ. конф., г. Ярославль, 20 апр. 2007. – Ярославль : ЯФ АТ и СО, 2007. – С. 158. У подібному ключі визначає правову доктрину і Є. П. Євграфова (Євграфова, Є. П. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення [Текст] / Є.П. Євграфова // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2010. – № 2. – С. 43).

Таким чином, правова доктрина являє собою вироблене юридичною наукою конвенціональне поєднання ідей, поглядів на проблеми правового регулювання, пріоритетні напрями правової діяльності держави, основні орієнтири формування та розвитку громадянського суспільства, що набули поширення й визнання в першу чергу серед професійних юристів. І. С. Зеленкевич слушно зауважує, що правова доктрина є своєрідною квінтесенцією правової науки і включає до свого складу найбільш її цінні для суспільства розробки¹. Результати розвитку юридичної науки втілюються саме в доктрині, що є своєрідним підсумком наукового пізнання державно-правової дійсності в конкретний історичний період.

2. Лише та частина наукових положень набуває ознак доктринальності, яка отримує загальне визнання юридичної спільноти, що є підставою для легітимації доктрини в суспільній свідомості, можливого офіційного визнання державою (наприклад, шляхом включення того чи іншого доктринального положення в текст закону), сприйняття її юридичною практикою. У зв'язку із цим доцільно навести слова М. М. Коркунова, який вважав, що «коли серед юристів з приводу того чи іншого питання сформувався усталений погляд, то він безперечно впливає на юридичну практику, яка враховує його в силу наукового авторитету юриспруденції, доки не буде спростований відповідний погляд *communis opinio doctorum*»². М. Є. Мочульська у зв'язку із цим слушно зауважує, що «доктриною стають лише ті наукові твердження, які мають особливу наукову цінність та є загальновизнаними у наукових колах»³. На цю властивість правової доктрини звертає увагу і Д. Ю. Любитенко та Є. О. Мадаєв⁴.

¹ Зеленкевич, І. С. Правовая доктрина и правовая наука: некоторые аспекты соотношения и использования в качестве источников права [Текст] / И. С. Зеленкевич // Северо-Восточ. науч. журн. – 2010. – № 2(6). – С. 47.

² Коркунов, Н. М. Лекции по общей теории права [Текст] / Н. М. Коркунов. – 8-е изд. – СПб. : Н. К. Мартынов, 1908. – С. 67, 149.

³ Мочульська, М. Є. Правова доктрина та правова наука: співвідношення понять [Текст] / М. Є. Мочульська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVIII регіон. наук.-практ. конф. (26-27 січ. 2012 р.). – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2012. – С. 39.

⁴ Любитенко, Д. Ю. К вопросу о классификации правовых доктрин [Текст] / Д. Ю. Любитенко // Вестн. Перм. ун-та. – 2010. – Вып 4 (10). – С. 24;

Саме юристи, що досліджують реальний стан правового регулювання, виявляючи існуючі недоліки і прогалини, виступають ініціаторами удосконалення, реформування чинного права, а у випадку прийняття рішення нормотворчим органом про розробку проектів нормативно-правових актів забезпечують науковий супровід цього процесу (обґрунтування актуальності розробки таких актів, участь у складі робочих груп по їх розробці, проведення науково-правових експертиз, порівняльно-правових досліджень вітчизняного і зарубіжного досвіду, обговорення проектів розроблених актів тощо). Доктринальне обґрунтування проекту нормативно-правового акта значною мірою впливає на позицію нормотворчого органу в питанні визначення його змісту, своєчасності і доцільності його прийняття. Тобто юристи, і передусім учені-юристи, є тими суб'єктами, які виявляють нагальні потреби правового регулювання. Виробляючи спільні узгоджені погляди щодо вирішення тих чи інших проблем права, вони формують правову доктрину, положення якої в силу своєї переконливості, обґрунтованості, наукової істинності широко використовуються в юридичній практиці. Іншими словами, йдеться про конвенціональне наукове знання. Р. В. Пузиков справедливо зазначає, що судження й погляди тих чи інших учених є лише окремими точками зору і не утворюють правової доктрини. Однак їх поєднання й системне перетворення, засноване на єдності поглядів учених-юристів, зумовлює виникнення самостійних напрямів у науці, зведення яких в єдину концепцію, що базується на загальних принципах й пріоритетах, є свідченням появи доктринальної форми розуміння того чи іншого явища¹. Таким чином забезпечується цілісність, логічна узгодженість наукових положень, що становлять зміст правової доктрини².

Мадаев, Е. О. Доктрина в правовой системе Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Евгений Олегович Мадаев. – Иркутск, 2012. – С. 55–56.

¹ Пузиков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузиков. – Тамбов, 2003. – С. 4.

² Див. : Васильченко, О. П. Перспективи розвитку правової доктрини в системі джерел конституційного права [Текст] / О. П. Васильченко // Наук. вісн.

На думку окремих авторів, суб'єктами формування правової доктрини є як учені-юристи, так і юристи-практики¹. Зазначимо, що висновки, які формулюються практикуючими юристами на основі власного досвіду правозастосовної діяльності, «без належного наукового обґрунтування навряд чи можуть претендувати на статус основоположних правових принципів й аксіом. ... Незалежно від того, хто є автором того чи іншого висновку, учений або юрист-практик, належне наукове обґрунтування його є обов'язковим»². Слід підкреслити, що окремі юристи-практики мають необхідні наукові звання, займаються науково-дослідною, викладацькою діяльністю, беруть участь у наукових й науково-практичних конференціях, «круглих столах», їх праці публікуються в юридичних журналах. У цих випадках спостерігається плідний й продуктивний взаємозв'язок науки й практики, як це має місце, наприклад, у країнах англо-американської правової сім'ї, де переважна більшість учених мають досвід практичної юридичної діяльності.

*Правові доктрини представлені здебільшого науковими школами, а не окремими вченими та їх працями, сам процес становлення правової доктрини є тривалим і багатоступінним*³.

Ужгород. ун-ту. – 2007. – № 8. – С. 81; Любитенко, Д. Ю. Системные свойства правовых доктрин [Текст] / Д. Ю. Любитенко // Вестн. Владимир. юрид. ин-та. – 2011. – № 1. – С. 145; Зозуля, А. А. Доктрина в современном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Александрович Зозуля. – СПб., 2006. – С. 23; Маланыч, И. Н. Сравнительный анализ понятия конституционной доктрины в теории и законодательстве [Текст] / И. Н. Маланыч // Вестн. Воронеж. гос.ун-та. – 2006. – № 1. – С.22.

¹ Абдулаев, М. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / М. И. Абдулаев. – М. : Финансовый контроль, 2004. – С. 118; Мочульська, М. Є. Правова доктрина та права наука: співвідношення понять [Текст] / М. Є. Мочульська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVIII регіон. наук.-практ. конф. (26-27 січ. 2012 р.). – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2012. – С. 39–40.

² Пузиков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблеми теорії і практики) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузиков. – Тамбов, 2003. – С. 62 .

³ Семеніхін, І. В. Правова доктрина: поняття та особливості [Текст] / І. В. Семеніхін // Держ. буд-во та місц. самоврядування : зб. наук. пр. – 2009.

М. Н. Пархоменко пропонує такий механізм формування і дії правової доктрини як джерела права: виникнення потреби правового регулювання окремих суспільних відносин, науковий пошук, поява ідеї та її обґрунтування, підтримка ідеї на державному рівні і схвалення громадськістю, перетворення ідеї на концепцію проведення правової реформи в будь-якій сфері суспільного життя¹. У свою чергу Р. В. Пузиків слушно зауважує, що «будь-яка доктрина, у тому числі й права, це не просто сукупність поглядів окремих учених, а продукт їх спільної узгодженої творчості, в контексті якої можуть виникати наукові дискусії, що, як правило, розгортаються на сторінках журналів, наукових конференціях тощо. Такі процеси можуть тривати роками, перш ніж те чи інше наукове положення стане беззаперечним твердженням або набуде ознак загальновідомого факту»². Своєрідним підсумком тривалого процесу формування правової доктрини є інтеграція положень доктрини до текстів законодавчих актів чи результатів судової правотворчості.

– Вип. 12. – С. 133; Мочульська, М. Є. Правова доктрина та права наука: співвідношення понять [Текст] / М. Є. Мочульська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVIII регіон. наук.-практ. конф. (26-27 січ. 2012 р.). – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2012. – С. 40; Васильєв, С. В. Правова доктрина – джерело процесуального права [Текст] / С. В. Васильєв // Актуальні питання інноваційного розвитку. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apir/2012_2/Vasiliev%20.pdf. Мадаєв, Е. О. Доктрина в правовій системі Російської Федерації [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Евгений Олегович Мадаєв. – Иркутск, 2012. – С. 39. Учені підкреслюють, що права доктрина є продуктом творчих зусиль не одного покоління правознавців. (Див. : Мишина, Н. В. Правова доктрина як источник права (на прикладі залізничного права) [Текст] / Н. В. Мишина // Правоведение. – 2008. – № 4. – С. 233; Толстопятенко, Г. П. Европейское налоговое право. Сравнительно-правовое исследование [Текст] : монографія / Г. П. Толстопятенко. – М. : НОРМА, 2001. – С. 51.)

¹ Пархоменко, Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології [Текст] : монографія / Н. М. Пархоменко – К. : Юрид. думка, 2008. – С. 88.

² Пузиків, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузиків. – Тамбов, 2003. – С. 63–64.

У науковому спілкуванні вчених часто можна почути назву тієї чи іншої наукової школи, які, як правило, асоціюються з її лідером (наприклад, лібертарно-юридичний підхід, концепція праворозуміння асоціюється з В. С. Нерсисянцем) або місцем походження і функціонуванням наукової школи (харківська наукова школа кримінального права, одеська школа цивільного права, львівська наукова школа прав людини та ін.). У сучасний період, зазначає В. І. Андрейцев, процес формування наукових шкіл все більше набуває міжгалузевого спрямування, що пов'язано зі створенням потужних науково-координаційних центрів шляхом легалізації всеукраїнських, міжнародних наукових структур, лідери яких мають можливість формувати структуровані мобільні наукові колективи, довкола ідей та доктрин яких об'єднуються і науковці відповідних правничих знань¹. Разом з тим має рацію С. В. Бошно, стверджуючи, що для доктрини принципово неважлива персоніфікація та прив'язка до конкретного ученого чи науково-дослідного інституту. Для неї більш вагомі такі властивості, як дієвість, загальна визнаність, авторитетність, широта розповсюдження та вплив на суспільні відносини².

3. З одного боку, *на підставі аналізу чинного законодавства і практики його реалізації доктрина формує відповідну систему знань, ідей, суджень про право й правову систему в цілому*. Йдеться про констатацію нею певного рівня правового розвитку країни³. Розглядаючи доктрину під цим кутом зору, І. О. Краснова і Е. В. Вавілін визначають правову доктрину як внутрішньо взаємопов'язану, історично зумовлену сукупність думок, поглядів, суджень, наукових і практичних інтерпретацій, що стосуються змісту законів, підзаконних актів, адміністративних і судових рішень⁴. Правова доктрина також допомагає логічно упорядкувати

¹ Андрейцев, В. І. Наукові та науково-практичні школи: стан та перспективи правового регулювання [Текст] / В.І. Андрейцев. – К. : Знання, 2009. – С. 21.

² Бошно, С. В. Доктрина как форма и источник права [Текст] / С. В. Бошно // Журн. рос. права. – 2003. – № 12. – С. 72.

³ Семеніхін, І. В. Роль правової доктрини в українській законотворчій практиці [Текст] / І. В. Семеніхін // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України. – 2010. – Вип. 109. – С. 205.

⁴ Краснова, І. О. Доктрина екологического права США: сравнительно-правовой аспект [Текст] / И. О. Краснова // Журн. рос. права. – 1997. – № 39. – С. 139;

суперечливий і досить часто хаотичний емпіричний матеріал чинного права та представити його у вигляді цілісної системи.

З другого боку, доктрина, яка вивчає правову дійсність в усіх її проявах, не зводиться виключно до пізнання позитивного права, аналізу його галузей і правових інститутів. *Правова доктрина також містить бачення права, яким воно має бути, тобто його уявний ідеальний образ.* На цей змістовно-функціональний аспект правової доктрини звертає увагу Р. В. Пузиков: «На відміну від результатів роботи законодавця, в яких відображається не розуміння права, а констатація його змісту, доктрина містить образ права, уявлення про нього, яким воно має бути¹. Конкретизація такого розуміння правової доктрини знайшло відображення в дефініції відповідного поняття, що його пропонує Д. Ю. Любитенко: «Доктрина — це система авторитетних, таких, що впливають на законодавця, уявлень про належний образ права, що відображають культурні і передусім наукові погляди стосовно характеру правового регулювання, що склалися в суспільстві»².

Таким чином, *правова доктрина, відображаючи пануючі в суспільстві погляди на право, його цінність, роль у життєдіяльності суспільства, виступає основою для розробки правових приписів, обґрунтовує необхідність й доцільність закріплення правових*

Вавилин, Е. В. Некоторые проблемы механизма защиты субъективных гражданских прав [Текст] / Е. В. Вавилин // Правоведение. – 2002. – № 3 (242). – С. 181.

¹ Пузиков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузиков. – Тамбов, 2003. – С. 65. Аналогічна оцінка правової доктрини викладена в працях С. В. Батуриної та Ю. А. Задорожною. (Див. : Батурина, С. В. Традиции российской правовой доктрины [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Светлана Владимировна Батурина. – Краснодар, 2008. – С. 60; Задорожний, Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юрій Анатолійович Задорожний. – К., 2008. – С. 124.)

² Любитенко, Д. Ю. Системные свойства правовых доктрин [Текст] / Д. Ю. Любитенко // Вестн. Владимир. юрид. ин-та. – 2011. – № 1. – С. 140; Любитенко, Д. Ю. К вопросу о классификации правовых доктрин [Текст] / Д. Ю. Любитенко // Вестн. Перм. ун-та. – 2010. – Вып 4(10). – С. 140.

норм, тобто виступає вагомим чинником у процесі формування права. М. В. Савчин з приводу цього зазначає, що правовою основою, обґрунтуванням необхідності закону є в тому числі висновки фахівців у галузі права, які репрезентують певний напрям правової доктрини¹. Не можна не погодитися у цьому питанні з позицією А. О. Зозулі: «За допомогою доктрини будується ідеологія права як соціального інституту, його цілі, принципи, виокремлюються нові галузі, інститути, субінститути та норми права, засоби оптимізації юридичної техніки й методології тлумачення норм, які мають основоположний характер для правотворення й правореалізації»².

4. Доктрина здатна не лише статично відображати правову дійсність, але й активно впливати на всі ключові елементи правової системи. *З одного боку, доктрина виконує роль ідейної основи, теоретичного стрижня правотворчості, а з другого — аналізуючи зміст чинних юридичних приписів, практику їх реалізації, пропонує конкретні шляхи вирішення проблемних питань, що виникають у процесі застосування норм права.* Таким чином, «доктрина є керівництвом для законодавця і надійним орієнтиром для суб'єктів правозастосування»³. Р. В. Пузиков переконаний, що доктрина є основою для розроблення пропозицій щодо розвитку законодавства, фактором підвищення якості законодавчого процесу. Особлива роль доктрини проявляється тоді, коли вона виступає каталізатором процесу підготовки оригінальних методик і рекомендацій з підвищення ефективності реалізації законодавчих норм⁴. Як наочний приклад сприйняття юридичною практикою наукових положень й подальшого їх офіційного схвалення державою учені наводять авторську доктрину

¹ Савчин, М. В. Природа актів Конституційного Суду України: теоретико-методологічні аспекти [Текст] / М. В. Савчин // Вісн. Конституц. Суду України. – 2007. – № 5. – С. 77

² Зозуля, А. А. Доктрина в современном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Александрович Зозуля. – СПб., 2006. – С. 156.

³ Малиновский, А. А. Доктрина как источник уголовного права (сравнительно-правовые аспекты) [Текст] / А. А. Малиновский // Междунар. уголов. право и международн. юстиция. – 2009. – № 1. – С. 3.

⁴ Пузиков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузиков. – Тамбов, 2003. – С. 322.

А. М. Ерделевського, що розробив на основі узагальнення судової практики оригінальну методику визначення розміру компенсації моральної шкоди. Ця наукова доктрина як сукупність поглядів ученого-юриста на визначену проблему отримала розвиток у судовій практиці і по суті набула значення джерела права. Методика була схвалена Науково-методологічною радою при Міністерстві юстиції України і сьогодні є єдиною у цій царині, що має офіційний характер¹. І. В. Спасибо-Фатєєва виділяє такі можливі напрями правового впливу доктрини на судову практику: а) роз'яснення теоретичних засад законодавства, його принципів та новел; б) підготовка та перепідготовка судових кадрів; в) участь науковців у розробці постанов Пленумів Верховного Суду України та актів Вищого господарського суду України; г) індивідуальні консультації, експертні висновки науковців на запити з конкретних питань застосування права юрисдикційними органами, у тому числі для розгляду справ у суді².

Зазначимо, що *можливість використання правової доктрини в юридичній і, зокрема, правозастосовній практиці впливає із самої природи, сутності феномену правової доктрини, що має двоїстий, теоретико-прикладний (практичний) характер*. На цю властивість правової доктрини звертає увагу Т. М. Пряхіна: «Слід враховувати двоїсту природу доктрини: з одного боку, це наукова теорія, а з другого — нетрадиційне джерело права, допоміжний засіб для визначення змісту правових норм»³. Правова доктрина — це не просто «сукупність (система) наук, знань про певне правове явище»⁴, «систематизоване вчення про право, логічно

¹ Анисимов, А. П. Научная доктрина как источник права [Текст] / А. П. Анисимов // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2010. – № 6. – С. 82.

² Спасибо-Фатєєва, І. В. Доктринальне тлумачення [Текст] / І. В. Спасибо-Фатєєва // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – №1 (40). – С. 15–16.

³ Пряхіна, Т. М. Конституционная доктрина современной России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Татьяна Михайловна Пряхина. – Саратов, 2004. – С. 145.

⁴ Юридическая техника [Текст] : учеб. пособие по подготовке законопроектов и иных нормативных правовых актов органами исполнительной власти / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации ; под ред. Т. Я. Хабриевой, Н. А. Власенко – М. : Эксмо, 2009. – С. 275.

зв'язана система положень щодо правових інститутів, правовідносин, законодавства, законності і т.п.»¹, а важливий і невід'ємний (хоча й не нормативний) елемент системи правового регулювання суспільних відносин. П. Сандеуар так характеризує правову доктрину: « Це — право в дії, право, що стоїть перед вибором: якому типу норм надати перевагу? на якому варіанті тлумачення права зупинитися? який спосіб застосування права обрати? Принципи, теорії і доктрини в юриспруденції виражають юридичну думку в діях і рішеннях. Юридичні доктрини допомагають у тлумаченні певних юридичних конструкцій, а також в усуненні прогалин у тих чи інших галузях права»².

Цілком очевидно, що ефективність правового регулювання залежить не лише від якості нормативно-правових актів. А. О. Селіванов у зв'язку із цим зазначає: «Те, як “працює” закон, не в останню чергу залежить і від особистих якостей тих суб'єктів, які застосовують юридичні приписи, зокрема, від їх правосвідомості»³. Доктринальні положення, ідеї стають частиною правосвідомості суб'єктів правозастосування, коли останні ознайомлюються із конкретними працями вчених-юристів. Аналіз практики правозастосування свідчить про те, що доктрина знаходиться на озброєнні в юристів і використовується на практиці. Як свідчать представники суддівського корпусу, вони готові рахуватися і керуватися в своїй діяльності науковими працями і позитивно ставляться до цитування в засіданні суду наукових праць⁴. О. М. Костенко із

¹ Словарь терминов по теории государства и права [Текст] : учеб. пособие / под ред. Н. И. Панова. – Х. : Основа, 1997. – С. 44.

² Сандеуар, П. Введение в право [Текст] / П. Сандеуар. – М. : Интраэк-Р, 1994. – С. 170. Див. також : Ковалева, Л. А. Место доктрины в системе источников права [Текст] / Л. А. Ковалева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2009. – № 3 (4). – С. 82.

³ Селіванов, А. О. Судове право: нова галузь права чи теоретична думка? [Текст] / А. О. Селіванов // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 6. – С. 8.

⁴ Бошно, С. В. Прецедент, закон і доктрина (опыт социолого-юридического исследования) [Текст] / С. В. Бошно // Государство и право. – 2007. – № 4. – С. 76; 20 лет арбитражной судебной системы Российской Федерации. Особенности арбитражного судопроизводства в столичном регионе [Текст] : Интернет-

цього приводу зазначає, що «людина, яка береться застосовувати який-небудь закон без правової доктрини, нагадує “вершника без голови”. У застосуванні закону роль керівного начала виконує те, що ми називаємо доктриною», – підсумовує автор¹. Отже, правова доктрина виконує роль «“маяка“ у правозастосовному процесі: а) при вирішенні судами нетипових ситуацій, тобто таких, які не врегульовані нормами права, а, отже, становлять юридичну прогалину; б) у випадку відсутності однозначного розуміння норм права, опосередкованого неясністю чи двозначністю їх змістовного навантаження»². В таких випадках судова практика і правова доктрина виступають відповідно як форма та зміст, а судові рішення є формою вираження того чи іншого доктринального положення³.

З огляду на цей факт помилковою слід вважати позицію авторів, які не відводять правовій доктрині належну роль у правовому житті суспільства. Практиці відомо багато випадків, коли слідчі, прокурори звертаються до юридичних вузів, наукових установ, авторитетних учених з проханням дати висновок по кримінальній справі щодо кваліфікації певного діяння. Висновки спеціалістів-криміналістів долучаються до кримінальних справ, на них посиляються слідчі, прокурори для обґрунтування прийнятого щодо

інтерв'ю с С. Ю. Чучей, председателем Арбитражного суда г. Москвы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consultant.ru/law/interview/chucha.html>.

¹ Костенко, О. М. Кримінальний кодекс і доктрина [Текст] / О. М. Костенко // Право України. – 2004. – № 7 – С.43.

² Задорожний, Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юрій Анатолійович Задорожний. – К., 2008. – С. 125.

³ Люлькович, С. Н. Соотношение доктрины с правовым прецедентом [Текст] / С. Н. Люлькович // Правовая система Республики Беларусь: состояние, проблемы и перспективы развития : материалы X межвуз. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов, Гродно, 9 апр. 2010 г. – Гродно : ГрГУ, 2010. – С. 232; Васильев, С. В. Правова доктрина – джерело процесуального права [Текст] / С. В. Васильев // Актуальні питання інноваційного розвитку. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apir/2012_2/Vasiliev%202.pdf.

кваліфікації рішення»¹. Хоча такі висновки вчених-юристів не мають юридичного значення, істотним, як зазначає В. О. Навроцький, є те, що всі випадки залучення спеціалістів у галузі кримінального права до вирішення питань кваліфікації завершилися прийняттям запропонованих ними рішень, які стали й остаточними — не змінювались ані судом першої інстанції, ані у касаційному чи наглядовому порядку. Існують також й інші форми звернення до правової доктрини в правозастосовній діяльності, що «має реалізовуватися на засадах доцільності, справедливості й обґрунтованості, оскільки здійснюється з метою найбільш ефективного регулювання суспільних відносин та за умови прозорості підстав ухвалюваних рішень»².

Разом з тим визнаємо, що правова доктрина не містить чіткого механізму, порядку реалізації своїх положень, застосування яких у різних галузях юридичної практики має безсистемний характер, на чому наголошує, наприклад С. А. Муромцев та В. В. Сорокін³. На думку В. Я. Тація, «питання впровадження або використання результатів фундаментальних досліджень є досить неоднозначним та недостатньо врегульованим у вітчизняному законодавстві». У законодавстві України відсутнє поняття «впровадження (використання) результатів наукового дослідження», відповідна

¹ Костенко, О. М. Наукове (доктринальне) тлумачення законів та його роль у здійсненні правосуддя [Текст] / О. М. Костенко // Право України. – 2000. – № 6. – С. 34.

² Бочаров, Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми [Текст] : проблемні лекції / Д. О. Бочаров. – Д. : АМСУ, 2006. – С. 9. Наприклад, у рамках судового розгляду спеціалісти в галузі права, адвокати, представники сторін мають право у своїх виступах для обґрунтування власної позиції посилатися на наукові праці, науково-практичні коментарі. Стаття 129 Конституції України однією із основних засад судочинства визнає змагальність сторін та свободу в наданні ними своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

³ История политических и правовых учений [Текст] : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2004. – С. 637–638; Сорокин, В. В. Общее учение о государстве и праве переходного периода [Текст] : монография / В. В. Сорокин. – М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 360.

методика кількісного та якісного визначення результатів такого впровадження¹. Невирішеним до цього часу є питання щодо участі провідних наукових шкіл у галузі права у розробці законопроектів та проектів найважливіших нормативно-правових актів. В. Я. Тацій відзначає, що певна спроба розробки механізмів такого залучення була зроблена Міністерством юстиції України, яке спільно з Академією правових наук України опрацювало проект відповідних нормативних актів. На жаль, з причин політичної нестабільності цю роботу не було завершено².

5. Взаємозв'язок з юридичною практикою є ще однією визначальною рисою правової доктрини. *Правова доктрина, фундаментальні правові дослідження, що є її змістовним джерелом, у своїй основі зорієнтовані на майбутню реалізацію відповідних наукових висновків, належним чином сформульованих ідей, положень у державно-правовій практиці*. Науковці підкреслюють, що основу правової доктрини становлять обґрунтовані висококваліфікованими ученими-юристами соціально значущі юридичні розробки саме теоретико-прикладного характеру, які мають універсальний характер³. На думку Р. В. Пузикова, правова доктрина — «це не

¹ Тацій, В. Я. Правова наука – викликам сучасності [Текст] / В. Я. Тацій // Юрид. вісн. України. – 2009. – № 6 (710). – С. 8.

² Тацій, В. Я. Слід створити сучасніший Кодекс України про адміністративні правопорушення [Текст] / В. Я. Тацій // Зовнішні справи. – 2008. – № 2. – С. 36. У зв'язку із цим в юридичній літературі слушно наголошується на практичній необхідності формування «чіткого організаційно-правового механізму запровадження результатів теоретичних досліджень в юридичну практику». (Див. : Карташов, В. Н. Юридическая практика [Текст] / В. Н. Карташов // Общая теория права : курс лекций / под общ. ред. В. К. Бабаева. – Н. Новгород : Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – С. 404.)

³ Зайцева, А. Юридические доктрины в системе источников информационного права [Текст] / А. Зайцева // Законодательство и практика масс-медиа. – 2005. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1224686>; Солоненко, О. М. Юридична доктрина як джерело муніципального права [Текст] / О. М. Солоненко // Наук. вісн. Нац. акад. внутріш. справ. – 2012. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nvknivs/2012_1/solon.htm.

якийсь аморфний погляд»¹, відірвані від життя наукові положення чи ідеї, позбавлені будь-якої практичної значимості.

Розробники законопроектів часто звертаються до положень юридичної доктрини, що виражена у вченні про ті чи інші правові інститути, явища. Законодавець не є вільним від впливу правових доктрин: так чи інакше він вимушений ставати на бік тієї чи іншої юридичної концепції, сприймати її положення й рекомендації². Вплив правової доктрини на нормотворчу практику органічно пов'язаний з науковим забезпеченням законодавчої діяльності, науковим підходом до створення законів і до правової політики держави в цілому³.

Доктринальні положення, які формуються на основі наукової обробки чинних юридичних приписів, аналізу практики їх застосування, широко використовуються в різних галузях юридичної діяльності, зокрема в правотворчості і правозастосуванні. На практиці, зазначає В. В. Дервояд, ці способи формування правової доктрини використовуються в комплексі, що дозволяє досягти максимальної об'єктивності наукових положень⁴. І. В. Спасибо-Фатєєва слушно зауважує, що формування доктрини має витоки в науці, яка повинна опрацьовувати проблемні аспекти застосування законодавства у тому числі внаслідок узагальнення

¹ Пузиков, Р. В. Сущность юридической доктрины как источника права [Текст] / Р. В. Пузиков // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 4. – С. 137.

² Див. : Васильев, А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Антон Александрович Васильев. – Барнаул, 2007. – С. 22; Давид, Р. Основные правовые системы современности [Текст] : пер. с фр. В. А. Туманова / Р. Давид, К. Жоффре-Спиннози. – М. : Междунар. отношения, 2009. – С. 106; Шепелев, А. Н. Язык права как самостоятельный функциональный стиль [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Артур Николаевич Шепелев. – Н. Новгород, 2002. – С. 90.

³ Семеніхін, І. В. Роль правової доктрини в українській законотворчій практиці [Текст] / І. В. Семеніхін // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України. – 2010. – Вип. 109. – С. 207–208.

⁴ Дервояд, В. В. Доктрина (наука) в качестве источника права в Республике Беларусь [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Дервояд. – Минск, 2006. – С. 9.

практики та надавати відповідні рекомендації, а судді, враховуючи авторитет наукових пропозицій та шкід, мають їх використовувати¹.

Світовий досвід правотворення свідчить про високий рівень взаємодії і взаємовпливу правової доктрини (науки) і юридичної практики, на що вказував В. Г. Шершеневич². Правова доктрина створюється відповідно до потреб правового регулювання, пропонує конкретні механізми, засоби, підходи до їх вирішення. Н. А. Богданова зауважує, що за характером логічного узагальнення правового знання, смислового змісту і форми доктрина перебуває на одному рівні із принципами, теоріями, концепціями. Кожна з наведених теоретичних побудов може набути рис доктрини. Однак доктрина повинна бути особливим чином пов'язана із практикою. Призначення доктрини полягає в утвердженні, поширенні чи навіть насадженні певних ідей з метою їх застосування на практиці. Тому доктрина завжди категоричніша, а за певних обставин більш консервативна, ніж принцип чи теорія³.

¹ Спасибо-Фатєєва, І. В. Доктринальне тлумачення [Текст] / І. В. Спасибо-Фатєєва // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – №1 (40). – С. 15–16. На взаємозв'язок та взаємодію правової доктрини й судової (адміністративної) практики звертає увагу і С. Н. Люлькович (Люлькович, С. Н. Соотношение доктрины с правовым прецедентом [Текст] / С. Н. Люлькович // Правовая система Республики Беларусь: состояние, проблемы и перспективы развития : материалы X междуз. науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов, Гродно, 9 апр. 2010 г. – Гродно : ГрГУ, 2010. – С. 231).

² Цит. за : Хропанюк, В. Н. Теория государства и права [Текст] : хрестоматия / В. Н. Хропанюк / под. ред. Т. Н. Радько. – М. : Интерстиль, 1998. – С. 88. Д. І. Степанов у зв'язку із цим зазначає, що саме «існування доктрини обумовлене проблемами, що породжені практикою або виявлені нею; вона має породжувати раціональні правові конструкції» (Степанов, Д. И. Вопросы методологии цивилистической доктрины [Текст] / Д. И. Степанов // Акт. пробл. гражд. права. – 2003. – Вып. 6. – С. 18).

³ Богданова, Н. А. Система науки конституционного права [Текст] / Н. А. Богданова. – М. : Юрист, 2001. – С.8. На взаємодію правової доктрини (науки) і юридичної практики вказують й інші автори. (Див. : Ковальський, В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади [Текст] : монографія / С. В. Ковальський, І. П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 80.)

В юриспруденції існує достатньо прикладів, коли вироблене юридичною наукою положення, сформоване в процесі підготовки закону як нормативна формула, включається потім до його тексту. Реалізація цих правових актів — форма апробації й перевірки істинності доктринальних ідей, висновків, закріплених у тексті закону, і водночас — емпіричний матеріал для зміни, створення нових наукових концепцій. Відомий спеціаліст з адміністративного права В. Б. Авер'янов справедливо зазначав, що адміністративно-правова доктрина, як і будь-яка інша юридична доктрина, прямо пов'язана з наукою і юридичною практикою. На підставі цієї доктрини створюються теоретичні засади впровадження адміністративних норм у правову дійсність, структуруються теорії, зокрема, адміністративно-правового моделювання і прогнозування. Це дає адміністративно-правовій доктрині здатність бути теоретичною основою державної політики у сфері адміністративно-правового регулювання¹.

Така визначальна ознака правової доктрини, як її зв'язок з юридичною практикою, знайшла своє відображення в дефініціях поняття доктрини. Так, Н. М. Чепурнова та О. В. Серьогін вважають: «Правова доктрина — це сукупність юридичних поглядів й методологічних положень, що орієнтовані на вирішення правових спорів, формування правових позицій з найбільш значущих суспільних питань»². Доктрина, зазначає Т. М. Пряхіна, має практичну спрямованість у тому значенні, що вона не лише пропонує теоретичне обґрунтування вирішення тих чи інших проблем, але здатна

¹ Авер'янов, В. Б. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування [Текст] / В. Б. Авер'янов // Право України. — 1998. — № 8. — С. 9; Авер'янов, В. Б. Питання методології сучасної адміністративно-правової доктрини України (аналітичний досвід цікавого й корисного дослідження) [Текст] / В. Б. Авер'янов // Право України. — 2005. — № 1. — С. 27.

² Чепурнова, Н. М. Теория государства и права [Текст] : учеб. пособие / Н. М. Чепурнова, А. В. Серёгин. — М. : ЕАОИ, 2007. — С. 244. Подібне за змістом визначення поняття доктрини пропонує Н. Є. Садохіна: «Це — створені науковими школами положення загального характеру, що отримали підтримку з боку держави і використовуються в правозастосовній діяльності в обґрунтування рішень, які приймаються» (Садохіна, Н. Е. Развитие источников российского права в советский и постсоветский период [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Наталия Евгеньевна Садохина. — Тамбов, 2005. — С. 15).

безпосередньо впливати на державно-правовий розвиток. Синтезованість наукового й практичного — важлива ознака доктрини¹.

Враховуючи викладене, зазначимо, що визначення правової доктрини, наведене в Юридичній енциклопедії, як сукупності (системи) наукових знань про певне правове явище² та визначення доктрини, запропоноване І. О. Красновою, як внутрішньо взаємопов'язаної, історично зумовленої сукупності думок, поглядів, суджень, наукових і практичних інтерпретацій, що стосуються змісту законів, підзаконних актів, адміністративних і судових рішень³, є занадто звуженими та неконкретизованими. У вказаних дефініціях залишається поза увагою закладений у правовій доктрині важливий потенціал, пов'язаний з вагомим впливом її положень на юридичну практику.

6. Аналіз місця правової доктрини в правовій системі, її значення в юридичній практиці традиційно здійснюється в контексті досліджень джерел права. Визначення структурного ряду системи джерел права, а відтак і можливість включення правової доктрини до цієї системи, має не лише теоретико-пізнавальне, але й важливе практичне значення. Джерела права у суспільній практиці виступають «критеріями правомірності щодо певних дій, підставами оцінки соціально вагомої поведінки конкретних суб'єктів, стимулюють суб'єктів до позитивних дій, з одночасним обмеженням небажаної з точки зору суспільства поведінки»⁴. В. В. Лазарев

¹ Пряжина, Т. М. Конституционная доктрина современной России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Татьяна Михайловна Пряжина. – Саратов, 2004. – С. 29.

² Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. Т. 2 : Д-Й / редкол. : Шемшученко Ю. С. та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – С. 275.

³ Краснова, И. О. Доктрина экологического права США: сравнительно-правовой аспект [Текст] / И. О. Краснова // Журн. рос. права. – 1997. – № 39. – С. 139. Т. М. Пряжина слушно зазначає, що розуміння правової доктрини виключно як теорії, сукупності поглядів на певну проблему не розкриває її сутнісних характеристик (Пряжина, Т. М. Конституционная доктрина современной России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Татьяна Михайловна Пряжина. – Саратов, 2004. – С. 27).

⁴ Пархоменко, Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Наталія Миколаївна Пархоменко. – К., 2009. – С. 135.

слушно зауважує, що можна дискутувати відносно того, що є право, яку реальність воно відображає, по-різному підходити до питання походження права, розуміння його сутності й призначення і т.п., але якщо питання постає в практичній площині, слід шукати єдину точку відліку, єдиний погляд, одну позицію. Якщо юрист-практик звертається до права для винесення правильного рішення, якщо воно — загальний масштаб поведінки, то має існувати принаймні однозначність повною мірою хоча б в одному питанні — які джерела слід використовувати для винесення рішень¹.

Прийнято вважати, що визнання правової доктрини джерелом права пов'язане з пануючим у суспільстві типом праворозуміння². Якщо слідувати нормативістському підходу, то правова доктрина не є джерелом права, вона опосередковано впливає на правотворчість. З інших позицій до оцінки правової доктрини підходять соціологічна і природно-правова школа права. Для соціолога джерелом права є все, що реально регулює суспільні відносини. Отже, правову доктрину, що впливає на законодавця й судову практику, також можна вважати джерелом права. Для представників природно-правового вчення джерелами права є принципи, що, як правило, формулюються правовою доктриною³.

¹ Лазарев, В. В. Поиск права [Текст] / В. В. Лазарев // Журн. рос. права. — 2004. — № 7. — С. 4. На практичну важливість визначення структурного ряду системи джерел права звертає увагу і Л. А. Ковальова (Ковалева, Л.А. Место доктрины в системе источников права [Текст] / Л. А. Ковалева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — 2009. — № 3 (4). — С. 82).

² Томашевский, К. Л. Правовая доктрина как источник трудового права [Текст] / К. Л. Томашевский // Правовые средства обеспечения развития экономики Республики Беларусь : материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 9–10 ноября 2007 г. / редкол. : И. Н. Колядко (отв. ред.) [и др.]. — Минск : БГУ, 2008. — С. 310–311; Марченко, М. Н. Источники права [Текст] : учеб. пособие / М. Н. Марченко — М. : ТК Велби, Проспект, 2008. — С. 29.

³ Томашевский, К. Л. Правовая доктрина как источника развития экономики Республики Беларусь : материалы междунар. науч.-практ. конф. Минск, 9–10 ноября 2007 г. / редкол. : И. Н. Колядко (отв. ред.) [и др.]. — Минск : БГУ, 2008. — С. 310–311.

О. В. Петришин наголошує на тому, що «взаємодія людини в будь-якій сфері із зовнішнім світом, особливо соціальним світом, не може складатися інакше, ніж за посередництвом певних уявлень про світ»¹. У процесі осягнення й перетворення правової реальності такими уявленнями можуть бути вихідні ідеї відповідних концепцій праворозуміння. Щоправда, під час проведення досліджень надмірне захоплення теоретико-методологічними постулатами може призвести до «надлишкової абстрактності юриспруденції, її фактичної відстороненості від реальних проблем суспільства та конкретних соціальних відносин, що часто-густо призводить до своєрідної «химеризації» юридичної науки, насамперед теорії права»². При розгляді джерел права з позицій різних філософсько-теоретичних концепцій, зазначає С. В. Місевич, «майже обов'язково присутній елемент свідомо допущеного чи, принаймні, терпимого спрощення об'єкта вивчення з метою «підгонки» наявного обсягу інформації під понятійно-категоріальний апарат певного підходу»³. О. В. Петришин зауважує, що право має розглядатися не лише як належне, але й як вкорінене в практику належне, що перебуває у процесі становлення, стає частиною соціальної реальності. Разом з тим юриспруденція не повинна бути пасивним відображенням дійсності, а має досліджувати її з точки зору як сущого, так і з позицій належного, того, якою правова дійсність може і повинна бути. Важливо лише, щоб «компонент належності у праворозумінні, який завжди містить певний «метафізичний елемент»,

¹ Петришин, О. В. Соціальне і юридичне в природі права [Текст] / О. В. Петришин // Щоріч. укр. права. – 2009. – № 1. – С. 29.

² Петришин, О. В. Соціально-юридична природа права [Текст] / О. В. Петришин // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 91. Див. також : Гревцов, Ю. И. О юридико-догматических химерах в современном российском правоведении [Текст] / Ю. И. Гревцов, Е. Б. Хохлов // Правоведение. – 2006. – № 5. – С. 4–22; Хохлов, Е. Б. Юридические химеры как проблема российской правовой науки [Текст] / Е. Б. Хохлов // Правоведение. – 2004. – № 1 (252). – С. 4–14.

³ Місевич, С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Місевич Сергій Васильович. – Чернівці, 2005. – С. 22.

не перешкоджав прикладній значущості та соціальній ефективності правового регулювання»¹. Отже, у процесі наукового аналізу права, різних форм його прояву, зокрема і правової доктрини, слід виходити в першу чергу з реалій соціально-правової дійсності, об'єктивно оцінювати дані юридичної практики. М. М. Марченко слушно зауважує, що закон, правовий звичай та інші форми права стають «соціально значущими, дієвими, активно функціонуючими формами лише тоді, коли вони розглядаються не абстрактно, незалежно від соціально-політичного та іншого середовища, в якому вони існують, а у взаємозв'язку із конкретною соціально реальністю, яку вони відображають й формально-організують»².

Віднесення правової доктрини до джерел права є дискусійним в юриспруденції. Вирішення цього питання лежить в більш широкій площині теорії джерел права й ускладнюється неоднозначністю у визначенні самого поняття «джерело права», що є предметом одвічних спорів й дискусій в юридичній науці³. На думку Ж. Бержеля, існуюча невизначеність згаданого терміна і поняття часто виникає тому, що ним прийнято одночасно позначати як формальні, так і змістовні джерела права⁴. Таким чином, джерело права як

¹ Петришин, О. В. Соціально-юридична природа права [Текст] / О. В. Петришин // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 102.

² Марченко, М. Н. Источники права [Текст] : учеб. пособие / М. Н. Марченко – М. : ТК Велби: Проспект, 2008. – С. 32.

³ Див. : Жукова-Василевская, Д. В. Эволюция взглядов на сущность и назначение источников права [Текст] / Д.В. Жукова-Василевская // История государства и права. – 2007. – № 17. – С. 2–4; Родионова, О. М. Развитие научных представлений об источниках права (на примере источников гражданского права) [Текст] / О. М. Родионова // Правоведение – 2005 – № 3. – С. 130–143. С. Ф. Кечекьян свого часу зазначав, що це поняття «належить до числа найбільш незрозумілих у теорії права. Відсутнє не лише загальноприйняте визначення цього поняття, але й спірним є сам смисл, який вкладається в поняття «джерело права» (Кечекьян, С. Ф. О понятии источника права [Текст] / С. Ф. Кечекьян // Ученые зап. МГУ. – 1946. – Вып. 116. Кн. 2. – С. 17).

⁴ Бержель, Ж.-Л. Общая теория права [Текст] : пер. с фр. Г. В. Чуршукова ; под общ. ред. В. И. Даниленко / Ж.-Л. Бержель. – М. : Nota bene, 2000. – С. 97.

поняття не зводиться виключно до формально встановлених державою офіційних правових актів, що виступають як юридичний засіб вираження й закріплення норм (закони й підзаконні акти), а розкриває одночасно соціальні джерела права. Багатофункціональність цього поняття дозволяє його використовувати в різних значеннях: матеріальному, соціальному, ідеологічному, пізнавальному, формальному, юридичному і т.п.¹

Учені з приводу цього зазначають, що «поняття “джерело права” має метафоричний, образний характер, а те, що воно стало загальноприйнятим, можна розглядати як певну умовність, конвенціональність»². Зважаючи на багатомірність й нечіткість цього поняття, вітчизняні правники як дореволюційної доби, так і радянського періоду пропонували відмовитись від нього та використовувати натомість іншу категорію — «форму права»³. Разом з тим, незважаючи на зазначені недоліки цього поняття, у джерела права є важлива перевага: «цей термін умовний, він не претендує на вичерпну точність, проте доволі зручний у вживанні», а, отже, продовжує широко використовуватись в юридичній науці⁴.

Г. І. Муромцев справедливо зауважував, що різноманіття існуючих визначень джерел права, багатозначність і нечіткість самого поняття є достатньою підставою для того, щоб твердити, що і сьогодні у вітчизняній та світовій теоретико-правовій науці не існує єдиної загальноприйнятої дефініції цієї категорії⁵. Нині в юриспруденції склалися різні підходи до розуміння поняття «джерела

¹ Вопленко, Н. Н. Источники и формы права [Текст] : учеб. пособие. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. – С. 13.

² Топорнин, Б. Н. Система источников права: тенденции развития [Текст] / Б. Н. Топорнин // Судебная практика как источник права – М. : Юристь, 2000. – С. 11.

³ Шебанов, А. Ф. Формы советского права [Текст] / А. Ф. Шебанов. – М. : Юрид. лит., 1968. – С. 41–49; Шершеневич, Г. Ф. Учебник русского гражданского права [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – М. : СПАРК, 1995. – С. 378.

⁴ Зивс, С. Л. Источники права [Текст] / С. Л. Зивс. – М. : Наука, 1981 – С. 21; Демків, Р. Я. Форма (джерело) права: проблеми розуміння [Текст] / Р. Я. Демків // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 6. – С.119.

⁵ Муромцев, Г. И. Источники права (теоретические аспекты проблемы) [Текст] / Г. И. Муромцев // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 25.

права»: джерела виникнення права як соціального явища, сила, що творить право (правоутворююча сила); пам'ятки історії, літератури, судові справи та звичаї, що існували історично та мали значення для чинного на той час права; певний вид діяльності державної влади з утворенням правових норм; способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права; матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства; способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права¹. Попри таке розмаїття змістовних наповнень відповідного поняття можна виділити два основні підходи до його визначення².

По-перше, поняття «джерело права» вживається в значенні «правоутворюючої сили», тобто йдеться про «джерела формування права», систему факторів (причин, умов), що визначають його зміст та форми вираження³. Це, зокрема, «різні об'єктивні соціальні чинники, які породжують право, тобто викликають необхідність встановлення правових норм, зміни чи скасування старих», — економічні, соціально-політичні, ідеологічні, культурні умови життя суспільства, що здійснюють визначний вплив на формування права⁴.

¹ Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 178.

² Н. Л. Гранат, зокрема, зазначає, що в теорії права поняття «джерело права» розглядається в широкому й вузькому розумінні. У першому випадку — це причини та умови правотворення або генезису (походження) права; у другому — це спосіб закріплення та існування норм права або те джерело, з якого юрист чи будь-який інший суб'єкт права черпає норми права. Другий аспект прийнято називати формально-юридичним (Гранат, Н.Л. Источники права [Текст] / Н. Л. Гранат // Юрист. — 1998. — № 9. — С. 6).

³ Теория государства и права [Текст] : курс лекций / М. И. Байтин, Ф. А. Григорьев, А. И. Демидов, И. М. Зайцев и др. / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М. : 1997. — С. 336; Лучин, В. О. Указы Президента Российской Федерации: основные социальные и правовые характеристики [Текст] / В. О. Лучин, А. В. Мазуров. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — С. 18; Байтин, М. И. Сущность права (современное нормативное правописание на границе двух веков) [Текст] / М. И. Байтин. — Саратов : СГАП, 2001. — С. 96.

⁴ Марчук, В. М. Основні поняття та категорії права [Текст] : навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. — К. : Істина, 2001. — С. 42. Саме такий підхід до

В юридичній літературі ці джерела права нерідко позначаються як матеріальні, іншими словами, йдеться про джерела права в матеріальному значенні. Ця категорія була запроваджена в юридичну науку для того, щоб «підкреслити “неідеалістичну” природу права, матеріалістичний детермінізм його розвитку»¹. Радянські автори звертали увагу й аналізували переважно економічні передумови формування права, зокрема, «спосіб виробництва як вирішальний критерій матеріального життя суспільства»². Право розглядалось як частина надбудови над економічним базисом суспільства, що визначає зміст права³. Поширене до розпаду Союзу РСР твердження про те, що зміст права є похідним від економіки, було проявом вульгарного економізму. Тому у сучасній юридичній літературі справедливо вказується на «необхідність відходу від спрощеного уявлення про те, що норми тільки юридично виражають економічні процеси суспільного життя, протоколюють економічну діяльність»⁴.

розуміння джерел права тривалий період домінував в юридичній думці із часу запровадження цього терміна в науковий обіг римським істориком Тітом Лівієм, який назвав закони XII таблиць «*fons omnis publici privatique juris*» джерелом всього публічного й приватного римського права, аж до XIX ст., коли цей термін почав вживатися правниками і в значенні різних форм вираження позитивного права.

¹ Баглай, М. В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] : учебник для вузов / М. В. Баглай, Б. Н. Габрачидзе. – М. : ИНФРА-М, 1996. – С. 27.

² Вильнянский, С. И. К вопросу об источниках советского права [Текст] / С. И. Вильнянский // Проблемы социалист. права. – 1939. – № 4–5. – С. 64.

³ Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 145.

⁴ Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 202. Насправді, окрім економічного фактора, що «відбиває стан розвиненості суспільних відносин, які функціонують з приводу власності, виробництва матеріальних благ», на формування права значним чином впливають і міжнародні, політичні, соціально-культурні, географічні, кліматичні, екологічні, релігійні, ідеологічні й інші фактори (Константий, О. В. Джерела адміністративного права України [Текст] : монографія / О. В. Константий. – К. : Рада. – 2005. – С. 9).

О. В. Константи́й у зв'язку із цим слушно вказує на те, що «термін «матеріальне джерело права» потребує деякого уточнення, оскільки вся сукупність соціальних факторів формування права не вичерпується лише економічними стосунками в суспільстві, які є вирішальними щодо визначення матеріальних умов життя»¹. Тому в юридичній літературі цілком обґрунтовано пропонується замість поняття «матеріальне джерело права» вживати категорії «соціальне джерело права» або «загальносоціальне джерело права»². Поняття «загальносоціальне джерело права» покликане «об'єднати всі багатоманітні умови й причини, фактори і дії, унаслідок яких виникає рішення про створення формально-юридичного джерела права» та охоплює всі значення терміна «джерело права», окрім формально-юридичного³. Зазначається, що соціальні джерела права — складна, поліструктурна, багаторівнева система факторів суспільного життя, які прямо чи опосередковано, з різним ступенем вираження на конкретному етапі історичного розвитку держави й суспільства впливають на зміст права та ініціюють формування його джерел. Так, С. В. Шевчук зазначає, що, наприклад, різні форми судового права (судова практика, судовий прецедент, правова позиція, правоположення) залежать від менталітету суддів та рівня розвитку доктрини⁴.

¹ Константи́й, О. В. Джерела адміністративного права України [Текст] : монографія / О. В. Константи́й. — К. : Рада. — 2005. — С. 12.

² Див. : Би́бик, О. Н. Источники уголовного права Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Олег Николаевич Би́бик. — Омск, 2004. — С. 14; Во́пленко, Н. Н. Источники и формы права [Текст] : учеб. пособие. — Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. — С. 17; Загальна теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. — К. : Юрінком, 1997. — С. 162–163; Ска́кун, О. Ф. Теорія держави і права [Текст] : підручник / О. Ф. Ска́кун. — Х. : Консум, 2000. — С. 334; Тополевський, Р. Б. Системні зв'язки юридичних джерел права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Богданович Тополевський. — К., 2004. — С. 7.

³ Пархоменко, Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Наталія Миколаївна Пархоменко. — К., 2009. — С. 228.

⁴ Шевчук, С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи розвитку в Україні [Текст] / С. В. Шевчук. — К. : Реферат, 2007. — С. 14. В юри-

По-друге, поняття «джерело права» вживається в значенні форми права як «офіційні форми виразу й закріплення (а також зміни чи відміни) правових норм, що діють у даній державі»¹. У цьому розумінні відповідні поняття вживаються як тотожні й взаємозамінні, що знайшло відображення у такому складному терміні, як «джерело (форма) права», який в науковий обіг вперше увів А. М. Васильєв². С. Л. Зівс підкреслював, що «значення джерел (форм) права полягає у тому, що завдяки їм об'єктивуються норми права. При цьому виключно об'єктивізована норма є загальнообов'язковою, а її виконання забезпечується відповідними способами державного впливу. Норма права не існує і не може існувати поза джерелом

дичній науці нерідко відносять правову доктрину саме до правової ідеології як найбільш раціонального компонента правової свідомості. (Див. : Теория государства и права [Текст] : учебник / под. ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – С. 303; Элементарные начала общей теории права [Текст] : учеб. пособие / И. В. Гойман-Калинский, Г. И. Иванец, В. И. Червонюк ; под общ. ред. В. И. Червонюк. – М. : КолосС, 2003. – С. 339; Оніщенко, Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи [Текст] : дис. ...д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Наталія Миколаївна Оніщенко. – К., 2002. – С. 32; Толстенко, В. Л. Правова ідеологія в процесі формування правової культури: проблеми теорії і практики [Текст] / В. Л. Толстенко // Юрид. Україна. – 2009. – № 4. – С. 15.) У цьому разі доктрина розглядається як джерело права в ідеологічному значенні (Див. : Місевич, С. В. Поняття джерел канонічного права [Текст] / С. В. Місевич // Ерліхівський збірник. Юрид. фак. Чернівець. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича. – 2002. – Вип. 3. – С. 119; Ромашов, Р. А. Теория государства и права [Текст] : учеб. пособие. – СПб. : Питер, 2006. – С. 123; Калинин, А. Ю. Форма (источник) права как категория в теории государства и права [Текст] / А.Ю. Калинин, С. А. Комаров // Правоведение. – 2000. – № 6 (233). – С. 3; Погорілко, В. Ф. Джерела конституційного права України: поняття, види і система [Текст] / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 9; Демків, Р. Я. Форма (джерело) права: проблеми розуміння / Р. Я. Демків [Текст] // Підприємство, господарство і право. – 2007. – № 6. – С. 118).

¹ Оніщенко, Н. М. Джерела права та правові системи сучасності [Текст] / Н. М. Оніщенко // Правова держава. – 2001. – Вип. 12. – С. 92.

² Васильєв, А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права [Текст] / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 167.

права — оболонки існування правової норми»¹. В. С. Нерсесянц зазначав, що «призначення форми права — впорядкування його змісту, надання йому ознак державно-владного характеру», а «розуміння джерела права у формально-юридичному значенні є результатом «джентльменської угоди» між юристами, що покликана створити умови для уникнення багатозначності цього поняття»².

Погоджуємось із думкою М. М. Марченка, який вважає, що таке «формально-юридичне» розуміння джерел права у вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі є сьогодні найбільш вживаним та поширеним³. Разом з тим слід визнати, що в юридичній науці немає єдиного підходу до визначення джерела права і у формально-юридичному значенні (форми права)⁴.

Правову доктрину слід розглядати як джерело права саме в широкому значенні цього слова, зокрема, як фактор, що впливає

¹ Зивс, С. Л. Источники права [Текст] / С. Л. Зивс. — М. : Наука, 1981. — С. 46.

² Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учебник / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева / под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : ИНФРА-М, 1999. — С. 265.

³ Марченко, М. Н. Источники права [Текст] : учеб. пособие / М. Н. Марченко — М. : ТК Велби: изд-во «Проспект», 2008. — С. 51.

⁴ Див. : Алексеев, С. С. Право: азбука — теория — философия. Опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999. — С. 76; Баранов, В. М. Формы (источники) права [Текст] / В. М. Баранов // Общая теория права: курс лекций / под общ. ред. В. К. Бабаева. — Н. Новгород: Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. — С. 249; Вишневский, А. Ф. Общая теория государства и права [Текст] : курс лекций / А. Ф. Вишневский, Н. А. Горбатьюк, В. А. Кучинский. — Минск: Тесей, 1998. — С. 337; Загальна теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. — К. : Юрінком, 1997. — С. 162; Калинин, А. Ю. Форма (источник) права как категория в теории государства и права [Текст] / А. Ю. Калинин, С. А. Комаров // Правоведение. — 2000. — № 6 (233). — С. 3; Овчаренко, І. М. Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ігор Миколайович Овчаренко. — Х., 2004. — С. 66; Первомайський, О. О. До питання про джерела цивільного права [Текст] / О. О. Первомайський // Право України. — 2001. — № 2. — С. 35; Скаун, О. Ф. Теорія держави і права [Текст] : підручник / О. Ф. Скаун. — Х. : Консум, 2000. — С. 334.

на формування й реалізацію норм права. В. С. Нерсисянц наголошує: «доктрина права завдяки своїй юридико-логічній трактовці позитивного права не лише відображає, але й виражає, визначає його, тобто активно бере участь у процесі його створення й реалізації»¹. Нерідко правова доктрина розглядається і як вторинне, нетрадиційне, додаткове джерело права, «неформальний чинник правотворчості й правореалізації» у процесі вдосконалення законодавства, створення правових понять, юридичних категорій, якими користується законодавець, виробленні прийомів та методів тлумачення й реалізації права². Серед авторів, які поділяють цю точку зору, слід назвати В. М. Гайворонського, який справедливо розглядає доктрину як правоутворюючу силу³, П. М. Рабіновича, який відносить юридичну науку до тих соціальних факторів, чинників, що впливають на зовнішню форму права⁴, О. О. Зозулю, який вважає, що юридичну доктрину слід розглядати як комплексний фактор правоутворення, що включає різні форми впливу юридичної науки на зміст чинного права. Доктрина, на його думку, визначає основні напрями правового розвитку та основний зміст

¹ Нерсисянц, В. С. Общая теория права и государства [Текст] : учебник / В. С. Нерсисянц. – М. : ИНФРА-М, 1999. – С. 384.

² Див. : Васильев, А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Антон Александрович Васильев. – Барнаул, 2007. – С. 22; Задорожний, Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юрій Анатолійович Задорожний. – К., 2008. – С.125; Трофименко, В. А. Правова доктрина – основа формування правової системи країни [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – 2009. – № 2. – С. 86–87; Дубовицкий, В.Н. Доктрина как источник права в романо-германской правовой семье / В. Н. Дубовицкий // Весн. Гродзенскага дзяржаўнага ун-та ім. Янкі Купалы. Серыя 4. Правазнаўства. – 2008. – №4. – С. 10.

³ Гайворонський, В. М. Джерела права [Текст] / В. М. Гайворонський // Вісник Акад. прав. наук України. – 2001. – № 3. – С. 63.

⁴ Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – 6-е вид. – Х. : Консум, 2002. – С. 94.

нормативно-правових актів, проте не є формально-юридичним джерелом права для судової практики¹.

Аналіз досліджуваного явища в правовому житті суспільства на різних етапах його розвитку дозволяє стверджувати, що правова доктрина (наука) в тих чи інших правових системах, як правило, на етапі їх формування набувала значення форми права. Водночас *некоректно характеризувати доктрину як універсальне формальне джерело права, що має однакове значення в усіх національних правових системах; це не констатуюча ознака правової доктрини, така, що розкриває її природу й сутність.*

Правова доктрина набуває значення форми права лише за певних умов. *Доктринальні положення стають загальнообов'язковими нормами права, а сама правова доктрина набуває ознак формального джерела права лише у разі її санкціонування*, сутність якого полягає в тому, що «державна в особі своїх контрольно-наглядових й нормотворчих органів “не заперечує”, “допускає”, з мовчазної згоди чи в найзагальнішій формі визнає й бере під свій захист певні правила, норми»². Таким чином, у силу прямого чи мовчазного схвалення суверена формальним джерелом права може стати текст, змістом якого є погляди конкретної особи чи групи осіб на проблеми правового регулювання суспільних відносин.

Як відомо, одним із способів санкціонування, що використовувався, наприклад у Давньому Римі, були посилення в нормативно-правовому акті на текст, де закріплені погляди авторів на ті чи інші правові питання³. У сучасних умовах такий спосіб санкціонування використовується, наприклад, у країнах мусульманського права. Інший спосіб санкціонування пов'язаний із діяльністю правозастосовних органів, і зокрема суддів, коли останні посилаються на наукові праці при винесенні відповідних рішень з конкретних справ.

¹ Зозуля, А. А. Доктрина в современном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Александрович Зозуля. – СПб., 2006. – С. 31, 38, 126.

² Вопленко, Н. Н. Источники и формы права [Текст] : учеб. пособие. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. – С. 48; Реутов, В. П. Типы правопонимания и проблема источников и форм права [Текст] / В. П. Реутов // Вестн. Перм. ун-та. – 2010. – № 2 (8). – С. 60.

³ Дробышевский, С. А. Формальные источники права [Текст] / С. А. Дробышевский, Т. Н. Данцева. – М. : ИНФРА-М, 2011. – С. 114.

Такий спосіб санкціонування, зазначають учені, властивий тим правовим системам, де судді з мовчазної згоди суверена наділені правотворчими повноваженнями. Зокрема, йдеться про країни, що належать до англо-американської правової сім'ї¹. Вітчизняна ж правова система не знає традицій щодо обґрунтування процесуальних рішень, зокрема судових рішень, посиланням на вчену працю, коментар, у якому пропонується вирішенні проблеми².

М. М. Вопленко справедливо зазначає, що правова доктрина в Росії ніколи не виконувала функцію офіційного джерела права, точніше, цю функцію жодна з політичних влад їй не доручала. Багатовікова й суцільна політизація суспільного, а особливо юридичного життя, не дозволяла юридичній науці самостійно диктувати норми поведінки населенню й владі³. Зважаючи на те, що Україна тривалий час входила до складу Російської імперії, а згодом — радянської держави, висловлення правника є актуальними та їх можна спроектувати й на вітчизняну правову систему.

Як відомо, демократична держава заснована на визнанні народу єдиним джерелом влади, яку він може здійснювати або самостійно, або делегувати владні повноваження компетентним державним органам. Такий підхід отримав втілення в позиції Конституційного Суду України з приводу тлумачення ст. 5 Конституції України⁴. Відповідно, займатися нормотворчою діяльністю може або сам

¹ Дробышевский, С. А. Формальные источники права [Текст] / С. А. Дробышевский, Т. Н. Данцева. — М. : ИНФРА-М, 2011. — С. 115–116.

² Див. : Гловюк, І. В. Щодо питання про використання правової доктрини у правозастосовній практиці [Текст] / І. В. Гловюк // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матеріали II Всеукр. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів, Одеса, 5-6 груд. 2003 р. — О. : Юрид. л-ра, 2004. — С. 98; Патей-Братасюк, М. Г. Сучасна правова доктрина як необхідна засада ствердження громадянського суспільства в Україні / М. Г. Патей-Братасюк // Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності : матеріали міжнар. наук. конф., 7 квітня 2008 р., м. Київ / за ред. О. В. Скрипнюк. — К. : НДІ приват. права і підприємництва, 2008. — С. 115.

³ Вопленко, Н. Н. Источники и формы права [Текст] : учеб. пособие. — Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. — С. 58.

⁴ Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р. [Текст] // Офіц. вісн. України. — 2005. — № 41. — Ст. 2605.

народ шляхом проведення референдуму, або уповноважені на це компетентні нормотворчі органи. Таким чином, коло суб'єктів, які мають право займатися цією діяльністю, є вичерпним. В юридичній літературі цілком слушно зауважується, що право є нормативною системою, яка формується за обов'язкової участі спеціальних (передусім державних) інстанцій і якій притаманні офіційно визнані обов'язкові форми виразу і закріплення¹. Визнання правової доктрини формальним джерелом права породжує питання про фактичне розширення кола суб'єктів нормотворчості за рахунок включення до їх числа представників наукової юридичної спільноти. Між тим таке намагання породжує ряд питань.

По-перше, хто і в який спосіб наділяє учених-юристів повноваженнями щодо створення загальнообов'язкових правил поведінки; в умовах наукового плюралізму хто і на якій підставі з величезної маси учених набуватиме права формулювати такі загальнообов'язкові правила поведінки; чи породжує юридичну відповідальність недотримання положень, сформульованих ученими-юристами? Є. П. Євграфова зазначає, що використання правової доктрини, зокрема результатів доктринального тлумачення, у правозастосовній практиці ускладнюється наявністю в правовій науці різних або навіть таких, що взаємно виключають одна одну, позицій, теорій, ідей з одного й того самого питання. Постає питання, яку наукову позицію, ідею чи теорію суб'єкт тлумачення буде сприймати і використовувати під час своєї діяльності?².

По-друге, як співвідносяться за юридичною силою, наприклад, норми законів і положення правової доктрини? З метою вирішення цього питання інколи пропонується прийняти Закон України «Про джерела (форми) права», у якому буде закріплений вичерпний перелік формальних джерел права і визначене їх співвідношення між собою³. Хоча не всі науковці підтримують цю пропозицію, слід

¹ Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 301.

² Євграфова, Є. П. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення [Текст] / Є. П. Євграфова // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2010. – № 2. – С. 50.

³ Кармаліта, М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Кармаліта. – К., 2011 – С. 2;

визнати, що детальне опрацювання цієї проблематики в контексті законодавчої пропозиції допомогло б у вирішенні питання щодо можливості віднесення правової доктрини до офіційних джерел права.

По-третє, яким чином досягти формальної визначеності положень правової доктрини, без чого її використання суб'єктами правовідносин і правозастосовними органами як офіційного джерела права буде неоднозначним, а відтак і фактично неможливим?

По-четверте, як відмежувати сформульовані ученими-юристами положення, за якими буде визнаватися сила норми права, від інших положень, що висуваються ними в процесі їх діяльності; кому і за якими критеріями належатиме право визначати, які саме положення правової доктрини набуватимуть сили норми права? Без чіткої відповіді на ці та деякі інші питання визнання правової доктрини формальним джерелом права виглядає вкрай проблематично.

Як відомо, регулятивний вплив джерел права, як вияв впливу права взагалі, полягає в опосередкуванні таких його властивостей, як нормативність, формальна визначеність: у джерелах права об'єктивуються правила поведінки, забезпечуючи стабільність їх функціонування, організацію та підтримання соціальних процесів у необхідному стані, впорядкування суспільних відносин, що створюють його предмет¹. В умовах верховенства права правові норми та їх джерела (нормативно-правові акти та ін.) повинні відповідати принципу правової визначеності, згідно з яким особа повинна мати змогу планувати свої дії з упевненістю, що знає про їх правову наслідки. Він, зокрема, вимагає, щоб правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, простими, чіткими і несуперечливими, аби забезпечити особам легкість з'ясування

Демків, Р. Я. Форма (джерело) права: проблеми розуміння [Текст] / Р. Я. Демків // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 6. – С. 120; Кармазіна, К. Ю. Закон «Про систему джерел права України»: актуальність та перспективи [Текст] / К. Ю. Кармазіна // Вісн. Одеськ. нац. ун-ту. – 2008. – Т. 13 – Вип. 9 (Правознавство). – С. 104–105.

¹ Пархоменко, Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Наталія Миколаївна Пархоменко. – К., 2009. – С. 134–135.

права і можливість скористатися ним у разі необхідності¹. Така позиція знайшла відображення, зокрема, у рішенні Конституційного Суду України у справі про постійне користування земельними ділянками².

Слід зазначити, що створення наукових праць (монографій, наукових статей, коментарів законодавства тощо), в яких об'єктивуються положення правової доктрини, відбувається без дотримання правил законодавчої техніки, що породжує проблему забезпечення їх правової визначеності. Але ж відомо, що саме «формальна визначеність правового змісту є однією з необхідних передумов існування права як ефективного і справедливого регулятора. Так, змістовні вимоги до нормативно-правового акта (зрозумілість, несуперечливість, повнота регулювання) нарівні з процедурними вимогами утворюють зміст принципу правової визначеності»³. Зазначимо, що дотримання цих вимог є обов'язковим як при розробці нормативно-правового акта, так і при об'єктивізації інших формальних джерел права. Але забезпечити реалізацію цієї вимоги стосовно правової доктрини майже неможливо, адже учені-юристи, формулюючи те чи інше положення, ідею чи принцип, не розглядають як кінцеву мету своїх наукових пошуків формулювання чітко визначених правил поведінки, спрямованих на регулювання суспільних відносин. Це зайвий раз підкреслює

¹ Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістова характеристика) [Текст] : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 178–180. Учені у зв'язку із цим зазначають, що загальні нормативні положення, якщо вони сформульовані належним чином та відомі всім, забезпечують громадянам можливість планувати свою поведінку з точки зору її правових наслідків (Матвєєва, Ю. І. Принцип правової визначеності: у пошуках розуміння [Текст] / Ю. І. Матвєєва // Наук. зап. НаУКМА : Юридичні науки. – 2009. – Т. 90 – С. 11; Гурова, Т. В. Актуальні проблеми теорії источников права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Татьяна Владимировна Гурова. – Самара, 2000. – С. 130; Шевчук, С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи розвитку в Україні [Текст] / С. В. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – С. 323).

² Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2005 від 22 вересня 2005 року [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.

³ Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 301.

складність віднесення правової доктрини до формальних джерел права.

У цьому контексті суперечною здається позиція М. В. Кармаліти, яка вважає, що формальна визначеність правової доктрини досягається завдяки письмовому виразу творів авторитетних юристів або загальному визнанню неписаної доктрини в середовищі фахівців права та суб'єктів правозастосування¹. Однак стиль, який притаманний науковим дослідженням, не відповідає вимогам (передусім лаконічність, чіткість, точність мови викладення), що пред'являються до формулювання нормативних приписів з позиції нормотворчої техніки. З приводу загального визнання неписаної доктрини як прояву формальної визначеності слід вказати на нелогічність позиції М. В. Кармаліти: відсутність будь-якої форми матеріальної об'єктивізації доктрини (монографії, статті, коментарі законодавства тощо), тобто неписаний характер доктрини, виключає можливість визнання за її положеннями формальної визначеності, з чим вона фактично погоджується, коли зазначає, що «конкретність та чітке оформлення правових приписів є ознакою правової доктрини»².

Визнання поглядів авторитетних особистостей на питання правового регулювання як форми існування правової доктрини також викликає заперечення. Загальновідомо, що наукова ідея позбавлена нормативності, вона нездатна примусити будь-кого до вчинення певних дій або утримання від них, за відмову від її реалізації особу неможливо притягнути до юридичної відповідальності. Важко погодитися з М. В. Кармалітою і тоді, коли вона пропонує визнати традицію ще однією з форм існування правової доктрини³. Як справедливо зауважує І. В. Скасирський, правові традиції є особливим

¹ Кармаліта, М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Кармаліта. – К., 2011 – С. 5. Такої ж думки дотримується і А. О. Васильєв (Васильєв, А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Антон Александрович Васильев. – Барнаул, 2007. – С. 37).

² Кармаліта, М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Кармаліта. – К., 2011 – С. 10.

³ Кармаліта, М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Кармаліта. – К., 2011 – С. 10.

феноменом правової системи, що відображає виражений у соціальних колективах досвід, який акумулює правові цінності і, успадковуючись у певних просторово-часових рамках від одного покоління до іншого, набуває стійких форм свого зовнішнього вираження й опосередковано впливає при цьому на державно-правовий простір суспільства¹. Отже, правові традиції є об'єктивним явищем, вони виникають у суспільстві поступово відповідно до його потреб, а не є результатом цілеспрямованих наукових досліджень. Таким чином, вони безпосередньо не пов'язані з правовою доктриною. Якщо йдеться про правову традицію, то вона задіяна в механізмі правового регулювання: через своїх носіїв (професійних юристів) правова традиція задіяна як у процесі формування моделей правової поведінки, так і в їх втіленні в життя учасниками правовідносин. Вона виступає одним з факторів процесу правоутворення, а не формальним джерелом права. Отож, немає достатніх підстав розглядати правову традицію як форму вираження правової доктрини, яка має науковий характер, на чому наголошує М. В. Кармаліта².

Суперечливою є позиція тих авторів, які вважають, що нормативність правової доктрини полягає у фіксуванні її положень у будь-яких проявах права та набутті ними значення загальнообов'язкових правил поведінки. Так, М. В. Кармаліта зазначає, що «положення правової доктрини, на яких ґрунтується рішення Конституційного Суду України, набувають нормативності в силу правотворчої значимості та обов'язковості останніх»³.

¹ Скасырский, И. В. Российская культурно-правовая традиция и ее институционализация в современных условиях [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 23.00.02 / Игорь Валерьевич Скасырский. – Ростов н/Д, 2002. – С. 35–36.

² Кармаліта, М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Кармаліта. – К., 2011 – С. 5.

³ Кармаліта, М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Кармаліта. – К., 2011 – С. 10. Схожою є позиція В. В. Дервояда, який зазначає: «Якщо доктринальне положення включається як елемент системи норм у структуру будь-якого іншого джерела права, який містить норми права, то у цьому випадку доктрина може розглядатися як повноцінне джерело права в нормативному його розумінні» (Дервояд, В. В. Доктрина (наука) в качестве источника права в Республике Беларусь [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Дервояд. – Минск, 2006. – С. 11).

Проблема відображення правової доктрини в позитивному праві неодноразово піднімалась в юридичній науці. Так, Ю. А. Крохіна ставить питання: чи повинна бюджетно-правова доктрина бути виключно науковим надбанням або вона має право на життя з метою подальшого оформлення в офіційному державному документі?¹ Іншими словами, чи є втілення доктринальних положень у нормативно-правових актах визначальним для розкриття природи феномену правової доктрини або правова доктрина має теоретичний, науковий характер і лише за певних умов втілюється в змісті правових актів, стаючи основою правового регулювання суспільних відносин у результаті визнання державою її важливості та позитивного значення в правовому житті суспільства? У цьому питанні ми підтримуємо останній підхід. У зв'язку із цим слід зазначити, що *закріплення доктринальних положень на законодавчому рівні (чи відтворення доктринальних положень у змісті інших формальних джерел) хоча і свідчить про визнання практичної цінності правової доктрини на державному рівні, проте не означає набуття нею юридичної сили, загальної обов'язковості, тобто таке визнання не робить її формою права. У цьому випадку фактичним джерелом (формою) права, що буде використовуватись правозастосовними органами, буде закон чи судовий прецедент, а не правова доктрина (доктринальні праці тих чи інших учених як форма її об'єктивізації). Так само інші норми, наприклад звичаї, що мають позадержавне походження, змінюють свій статус, коли закріплюються у відповідному джерелі права, набуваючи при цьому офіційного визнання і юридичної сили².*

¹ Крохина, Ю. А. Базисные категории бюджетного права: доктрина и реальность [Текст] / Ю. А. Крохина / Журн. рос. права. – 2002. – № 2. – С. 24.

² Дробышевский, С. А. Формальные источники права [Текст] / С. А. Дробышевский, Т. Н. Данцева. – М. : ИНФРА-М, 2011. – С. 116. В. О. Четвернин зазначає, що коли звичаєва норма отримує офіційну форму, закріплюється в офіційному тексті, то ця нова форма певним чином «нівелює» попередню. Наприклад, правила звичаю нерідко відтворюються в законі і з цього моменту суб'єкти правовідносин керуються саме законодавчими приписами, а не звичаєм (Четвернин, В. А. Введение в курс общей теории права и государства : учеб. пособие / В. А. Четвернин. – М. : Ин-т государства и права РАН, 2003. – С. 163).

Суперечливою є позиція О. П. Васильченко, яка пише: «...доктрину можна характеризувати як системне вчення, що отримало визнання через втілення його положень у програмних документах політичного характеру, нормативно-правових актах, договірних та звичаєвих нормах, рішеннях органів державної влади і самоуправлінських спільнот»¹. Втілення доктринальних положень у тексті нормативно-правових актів чи інших формальних джерелах права не є конституючою ознакою для правової доктрини. У цьому контексті більш виваженим і обґрунтованим здається визначення доктрини, запропоноване Р. В. Пузиковим: «Правова доктрина — це створена юридичною наукою система поглядів на проблеми правового регулювання суспільних відносин, яка виражена у формі принципів, презумпцій, аксіом, що є моделлю позитивного права, визначає пріоритетні напрями, закономірності й тенденції розвитку законодавства, незалежно від факту фіксації її положень у будь-якому документі»².

Важко погодитися з А. О. Васильєвим, на думку якого правовій доктрині (ідеології) властиві регулятивні можливості, які проявляються в нормативному, ідеологічному, виховному впливі на волю й свідомість суб'єктів права з метою їх переконання в необхідності визначення типів правомірної поведінки. Проявом регулятивної функції правової доктрини, на його думку, є також те, що остання виступає формою вираження й закріплення правових норм³. Є. П. Євграфова із цього приводу справедливо зазначає, що «правова доктрина впливає на свідомість учасників правовідносин, проектує напрям, сферу та зміст тих соціальних відносин, які варто було б урегулювати нормама права. У цьому полягає вплив доктрини на різні види юридичної діяльності. Регулює ж юридичну діяльність чи сферу соціальних відносин тільки право, а не теорії чи ідеї, носія-

¹ Васильченко, О. П. Перспективи розвитку правової доктрини в системі джерел конституційного права [Текст] / О. П. Васильченко // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. — 2007. — № 8. — С. 81.

² Пузиков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузиков. — Тамбов, 2003. — С. 73.

³ Васильев, А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы : дис. ... канд. юрид. наук [Текст] : 12.00.01 / Антон Александрович Васильев. — Барнаул, 2007. — С. 23.

ми яких виступає панівна доктрина. А якщо і вести мову про регулятивну функцію правової доктрини, то це можливо в контексті доктринального тлумачення норм права»¹. А. О. Васильєв зазначає, що реалізація правової доктрини забезпечується державним санкціонуванням у нормативно-правових актах або в судовій практиці². Разом з тим автор не наводить конкретних прикладів, які б свідчили про визнання правової доктрини як формального джерела права.

Як відомо, у судових рішеннях містяться посилання лише на відповідні норми законів, а не наукові праці, хоча останні можуть бути використані (і використовуються) у процесі їх розгляду та ухвалення судом, проти чого ніхто не заперечує. Можна навести чимало прикладів звернення до наукових установ та окремих авторитетних вчених-юристів із проханням надати експертний висновок чи фахову консультацію з тієї чи іншої проблеми права. Проте це не означає, що сформульовані у таких висновках позиції повинні обов'язково застосовуватися під час ухвалення закону або правозастосовного акта. Це, на думку Є. П. Євграфової, свідчить про рекомендаційний характер правової доктрини, її евентуальне значення для юридичного процесу³. Якщо посилання на праці видатних юристів і зустрічаються у судових рішеннях, то виключно

¹ Євграфова, Є. П. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права [Текст] / Є. П. Євграфова // Право України. – 2011. – № 1. – С. 338. До аналогічного висновку доходить у своїх дослідженнях О. М. Солоненко, який аналізує вплив юридичної доктрини на формування та розвиток національного муніципального права. На його думку, «юридичні доктрини, наукові праці, судження відомих учених-муніципалістів не є безпосередніми джерелами національного муніципального права, однак є джерелами юридичних знань, ідейним джерелом цього права та відіграють значну роль у розвитку правової системи місцевого самоврядування» (Солоненко, О. М. Юридична доктрина як джерело муніципального права [Текст] / О. М. Солоненко // Наук. вісн. Нац. акад. внутріш. справ. – 2012. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nvknivs/2012_1/solon.htm).

² Васильєв, А. А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Антон Александрович Васильев. – Барнаул, 2007. – С. 8.

³ Євграфова, Є. П. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права [Текст] / Є. П. Євграфова // Право України. – 2011. – № 1. – С. 343.

як засіб додаткової аргументації. У будь-якому разі це скоріше виняток, аніж усталена практика. Наукові праці не можуть розглядатися як достатня юридична база для ухвалення судових рішень, вони не обов'язкові для правозастосовних органів, на що звертають увагу і самі представники суддівського корпусу¹.

В Україні на офіційному рівні правова доктрина також не визнається формальним джерелом права: правила, теоретичні конструкції, положення і принципи, що сформульовані юридичною наукою і набули ознак доктринальності, не визнаються як загальнообов'язкові норми права, вони не забезпечуються примусовою силою держави, у той час як загальнообов'язковість й гарантованість є одними з ключових ознак джерел (форм) права. В юридичній науці обов'язковість джерел права розуміють як необхідність узгодження власної поведінки суб'єктів із правовими приписами, що залежить від їх змісту: зобов'язання щодо виконання певних дій, рекомендації дотримуватись певної поведінки, можливості використання певного припису для задоволення власних потреб. Обов'язковість до виконання джерел права означає «незаперечність правових приписів щодо їх здійснення з боку всіх суб'єктів права». Гарантією цього є переважно судові та інші державні органи, оскільки за правовою нормою «стоїть» держава з її можливістю застосування примусу². У зв'язку із цим позиція тих

¹ 20 лет арбитражной судебной системы Российской Федерации. Особенности арбитражного судопроизводства в столичном регионе [Текст] : Интернет-интервью с С. Ю. Чучей, председателем Арбитражного суда г. Москвы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/law/interview/chucha.html>. Так, Верховний Суд Російської Федерації однією з ухвал скасував рішення нижчої судової інстанції у зв'язку з тим, що визнав неправомірним посилання судді на підручник з теорії держави і права за редакцією С. С. Алесєєва та на науково-практичний коментар до ст. 116 ЦПК РФСР, оскільки підручники і коментарі не є джерелами права, а отже, не можуть застосовуватись судом для обґрунтування судового рішення. (Цит. за : Понетайкина, Н. А. Юридическая (правовая) доктрина как источник в современном праве [Текст] / Н. А. Понетайкина // Право и практика : науч. тр. Киров. ин-та Моск. гос. юр. акад. им. О. Е. Кутафина. – 2009. – № 6. – С. 77.)

² Пархоменко, Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Наталія Миколаївна Пархоменко. – К., 2009. – С. 86–87.

авторів, що відносять правову доктрину до вітчизняної системи джерел (форм) права, здається суперечливою. Так, Л. В. Петрова вважає, що «перегляд успадкованої радянської правової доктрини зумовлює необхідність визнання джерелом права не лише закону, але й судової практики, а також самої правової доктрини з її принципами праворозуміння, нормоутворення та нормозастосування»¹.

Вітчизняні суди ігнорують посилання на коментарі законів в апеляційних скаргах сторін, зазначаючи у відповідних ухвалах, що тлумачення норм права окремими науковцями, освітніми чи науковими установами не є джерелом права, а тому «не обов'язкове для застосування при здійсненні правосуддя»². Ялтинський міський суд Автономної Республіки Крим в одному зі своїх рішень зазначив, що здійснюване ним казуальне тлумачення норм Цивільного кодексу України засноване на «граматичному, логічному і системному тлумаченні, загальноновизнаній доктрині». При цьому було підкреслено, що суд «у даному випадку не застосовує доктрину як джерело права, а використовує в процесі пізнання норми права та її дійсного змісту»³. Аналогічна оцінка правової доктрини зустрічається і в рішеннях інших вітчизняних судових органів.

Таким чином слід констатувати, що *доктринальні положення хоча і не є загальнообов'язковими, однак через свою переконливість, обґрунтованість, наукову істинність широко використовуються в юридичній і, зокрема, правозастосовній практиці. У зв'язку із цим слід зазначити, що одна з особливостей доктрини полягає в тому, що вона не є загальнообов'язковою (у разі відсутності її державного санкціонування), а використовується суб'єктами в силу*

¹ Петрова, Л. В. Нариси з філософії права [Текст] : навч. посіб. / Л. В. Петрова / за ред. В. О. Чефранова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1995. – С. 175.

² Ухвала Львівського апеляційного адміністративного суду від 18.09.07 р. у справі № 22а-158/07 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1036193>; Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 16.02.2012 р. у справі № 5-359/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21518066>.

³ Рішення Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим від 24.07.07 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22218348>.

внутрішнього переконання в її обґрунтованості й ефективності¹. Отож, ми не схильні поділяти позицію авторів, які вказують на офіційний, загальнообов'язковий характер правової доктрини². Найбільш вираженою у цьому питанні здається позиція Є. П. Євграфової, яка вважає, що юридична наука має значний вплив на законотворення і таким чином виступає одним з факторів розвитку правової системи, тобто є джерелом, але не права, а законотворення. Лише в

¹ Див. : Тополевський, Р. Б. Системні зв'язки юридичних джерел права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Богданович Тополевський. – К., 2004. – С. 12; Задорожний, Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юрій Анатолійович Задорожний. – К., 2008. – С. 120; Гаврилов, Е.В. Журнальная статья как источник гражданского права [Текст] / Е. В. Гаврилов // ЭЖ-Юрист. – 2009. – № 34 (589). – С. 13; Ковалева, Л. А. Место доктрины в системе источников права [Текст] / Л. А. Ковалева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2009. – № 3 (4). – С. 83; Васильев, С. В. Правовая доктрина – джерело процесуального права [Текст] / С. В. Васильев // Актуальні питання інноваційного розвитку. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apir/2012_2/Vasiliev%202.pdf; Мадаев, Е. О. Доктрина в правовой системе Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Евгений Олегович Мадаев. – Иркутск, 2012. – С. 24.

² Див. : Абдулаев, М. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / М. И. Абдулаев. – М. : Финансовый контроль, 2004. – С. 227; Покачалова, А. С. К вопросу о соотношении форм и источников российского налогового права [Текст] / А. С. Покачалова // Вестн. Саратов. гос. акад. права. – 2008. – № 2 (60). – С. 102; Пряхина, Т. М. Конституционная доктрина современной России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Татьяна Михайловна Пряхина. – Саратов, 2004. – С. 27; Романов, А. К. Современное уголовное право: доктрина и кризис [Текст] / А. К. Романов // Куда идет Россия?.. Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М. : Логос, 1999. – С. 234; Кулапов, В. Л. Теоретические основы государства и права: метод. рекомендации для повторения курса [Текст] / В. Л. Кулапов. – Саратов: СГАП, 2003. – С. 110; Бирюкова Л. Г. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации как источник права: вопросы теории и практики [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Г. Бирюкова. – Казань, 2004. – С. 9.

такому сенсі можна зрозуміти думку авторів щодо визначення доктрини джерелом права. Те, що законодавець знаходить право і закріплює його в законах, є свідченням об'єктивності права. Водночас наука не містить закономірності, а пізнає та розкриває механізм їхньої дії, на підставі чого даються обґрунтування висновків, пропозиції, рекомендації, у кінцевому підсумку формується відповідна доктрина — система наукових ідей, теорій, методів дослідження тощо. До того ж право — це не наукові ідеї, теорії, погляди, яких можна дотримуватися чи ні, право ігнорувати не можна, його обов'язково необхідно виконувати¹.

На рекомендаційний характер правової доктрини звертали увагу і правники дореволюційної доби, які на прикладі нормотворчої діяльності римських юристів, середньовічних європейських глосаторів й постглосаторів аналізували ретроспективний аспект доктрини. Крім того, остання досліджувалася в контексті аналізу юридичної практики, при цьому ставились питання про визначення правового статусу положень, створених науковцями.

Більшість авторів дореволюційної доби вважала, що вироблені юридичною наукою правила, теоретичні конструкції, положення, принципи не є загальнообов'язковими нормами права, адже їх виконання не забезпечене силою держави, однак у силу своєї переконливості, обґрунтованості, наукової істинності вони затребувані юридичною практикою. Так, М. К. Ренненкампф справедливо зазначав, що «засади й визначення науки права — це не норми права (Rechtssatze), а вчення (Lehrsatze), цінність яких визначається їхньою внутрішньою силою та узгодженням з істиною»². Тому наука права може впливати на свідомість народу, суддів, законодавців шляхом переконання, наукових роз'яснень, а не зовнішньою примусовою силою. Аналогічно у цьому питанні є позиція Ф. Регельсбергера, на думку якого існують істотні відмінності між звичаєвим правом, законодавством і продуктом творчої діяльності юриспруденції. Закон та звичаєве право є обов'язковими в силу специфіки джерела їх походження. Обов'язковість правових по-

¹ Євграфова, Є. П. Доктрини та концепції у правовій системі України: форми і сфери застосування [Текст] / Є.П. Євграфова // Право України. — 2010. — № 5. — С. 82.

² Ренненкампф, Н. К. Юридическая энциклопедия [Текст] / Н. К. Ренненкампф. — 4-е изд. — СПб.; Киев : Н. Я. Оглоблин, 1913. — С. 139.

ложень, створених видатними теоретиками, «залежить від наукової істинності й цінності, а, отже, вони потребують обов'язкової критичної оцінки», як наслідок, «юриспруденція є джерелом права, але вона генерує правові положення меншої сили»¹. Аналогічну позицію із цього питання займали В. М. Хвостов², М. А. Гредескул³, М. І. Палиєнко⁴.

Порівнюючи діяльність суддів й вчених-юристів, М. А. Гредескул зазначав, що вони виконують фактично одну й ту саму роботу відносно права, що полягає в його тлумаченні. У тих випадках, коли в праві є певні прогалини, зустрічаються неточності, незрозумілості, то своєю творчістю вони усувають ці негативні явища. Причому розробка права ученими-юристами, на думку правознавця, стоїть вище, аніж діяльність судді в цьому напрямі. Вона спирається на авторитет своїх розробників. У будь-якому разі судді нерідко звертаються до вченої розробки права, як до авторитету⁵. Л. Й. Петражицький у свою чергу підкреслює: «Система правоположень, що створена юриспруденцією внаслідок авторитетно-наукової, неупереджено-об'єктивної діяльності ... скорочує до мінімуму простір для різних індивідуальних пог-

¹ Регельсбергер, Ф. Общее учение о праве [Текст] : пер. И. А. Базанов ; под ред. Ю. С. Гамбарова / Ф. Регельсберг. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1897. – С. 52.

² Хвостов, В. М. Общая теория права. Элементарный очерк [Текст] / В. М. Хвостов. – М. : Университ. тип., 1905. – С. 148.

³ Гредескул, Н. А. Лекции по общей теории права [Текст] / Н. А. Гредескул // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 1 : Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права / упорядники : В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. – К. : Вид. Дім «Юрид. книга», 2002. – С. 304.

⁴ Палиєнко, Н. И. Нормативный характер права и его отличительные признаки: к вопросу о позитивизме в праве [Текст] / Н. И. Палиєнко. – Ярославль : Типография Губернского Правления, 1902. – С. 26, 36.

⁵ Гредескул, Н. А. Лекции по общей теории права [Текст] / Н. А. Гредескул // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 1 : Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права / упорядники : В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. – К. : Вид. Дім «Юрид. книга», 2002. – С. 302.

лядів й конфліктів, тенденційних тлумачень, свавілля і т.п.»¹. Ф. Регельсбергер конкретизує ці висновки. Учений зазначає, що трапляються випадки, коли закон не дає прямої відповіді на питання, пов'язані з новими формами суспільного життя (телефон, грошові перекази поштою і т.п.), що не передбачені законодавством. Крім того, існують специфічні галузі права, наприклад міжнародне приватне право, в якому «законодавство не може повною мірою розкрити свій регулятивний потенціал». На не врегульовані правом питання дають «відповіді наукове опрацювання права та діяльність судді, що встановлюють норми для випадків, які не передбачені законом», — саме в цьому проявляється «творчий характер юриспруденції, що створює правові положення, керуючись власними уявленнями стосовно їх доцільності й корисності»². У цій ситуації правова доктрина «зазвичай передує правовому формулюванню юридично обов'язкового варіанта поведінки, пояснює його необхідність й доцільність, погоджує з моральними, етичними, релігійними установками, що панують у певному соціальному середовищі»³.

7. Значним є вплив доктрини на юридичну практику через науково-практичні коментарі до законодавчих актів, що за при-

¹ Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности [Текст] / Л. И. Петражицкий ; отв. ред. : И. Ю. Козлихин, Ю. А. Сандулов. — СПб. : Лань, 2000. — С. 194.

² Регельсбергер, Ф. Общее учение о праве [Текст] : пер. И. А. Базанов ; под ред. Ю. С. Гамбарова / Ф. Регельсберг. — М. : Т-во И. Д. Сытина, 1897. — С. 51–52.

³ Див. : Пряхина, Т. М. Конституционная доктрина современной России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Татьяна Михайловна Пряхина. — Саратов, 2004. — С. 43. Так, юристи виступили ініціаторами формування нових правових інститутів, зокрема, торговельного, вексельного права, права залізниць, телеграфів, автоматів, автомобілів тощо ще до того, як ці права знайшли конкретний вираз у кодифікації (Дністрянський, С. С. Загальна наука права і політики [Текст] / С. С. Дністрянський // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 1: Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права / упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. — К. : Вид. Дім «Юрид. книга», 2002. — С. 403–404).

родою є результатом доктринального тлумачення. Власне, імплементація доктринальних положень в юридичну практику, відбувається, як правило, саме за допомогою доктринальних інтерпретаційно-правових текстів, зокрема, науково-практичних коментарів законодавства¹. Специфіка і складність права (зміст норм, їх системність, оціночні поняття, неперсоніфікованість адресатів і т.п.) об'єктивно веде до участі юристів-вчених у поясненні тих чи інших дискусійних аспектів права юристам-практикам, іншим учасникам правових процедур. До цього належить і така сфера цієї діяльності, як тлумачення права². Непересічне значення доктринального тлумачення в правовому житті суспільства, і зокрема в контексті правозастосування, знайшло обґрунтування в сучасній концепції соціологічної юриспруденції, що розглядає право не лише як механічну сукупність писаних норм, як єдині загальні правила, принципи і судові рішення, але також включає в поняття права й доктрини, ідеї визначних вчених, а в число матеріальних джерел, поряд із законодавством і прецедентом, включаються думки юристів³. Погодимося з тим, що нерідко ці «додаткові джерела для юристів-практиків є не менш авторитетними, ніж «сухі й аскетичні» норми законів»⁴. *У багатьох випадках офіційне тлумачення базується на висновках вчених, тобто за змістом є доктринальним, а за формою вираження — офіційним.* Особливо чітко це проявляється в діяльності Конституційного Суду, що складається з відомих вітчизняних юристів-вчених. Крім того, при Конституційному Суді України діють Комісія з наукового та інформаційного забезпечення та Управління правової експертизи, що займаються науковим забезпеченням юрисдикційної діяльності Суду. Таким чином, «існує можливість впливу юридичної

¹ Мадаев, Е. О. Доктрина в правовой системе Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Евгений Олегович Мадаев. – Иркутск, 2012. – С. 41.

² Венгеров, А. Б. Теория государства и права [Текст] : учебник / А. Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 1999. – С. 219.

³ Боботов, С. В. Конституционная юстиция (сравнительный анализ) [Текст] / С. В. Боботов. – М. : Изд-во РПА МЮ РФ, 1994. – С. 13.

⁴ Вопленко, Н. Н. Источники и формы права [Текст] : учеб. пособие. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. – С. 59.

науки на офіційні рішення, що приймаються Конституційним Судом»¹. А. О. Селіванов зазначає, що під час здійснення правосуддя судді звертаються до авторитетних наукових джерел, зокрема науково-практичних коментарів Конституції, кодексів і законів України, що формує їх суддівське уявлення у конкретних справах щодо правових явищ, правовідносин, правового статусу суб'єктів права тощо. Право юристів реалізується через узагальнення (вчення), набуваючи інтегрованої форми, в якій воно виражається як судові рішення. Так, Пленум Верховного Суду України, узагальнюючи судову практику, виходить насамперед із доктринальних положень, що є орієнтиром для висновків, які мають рекомендаційне значення для судів².

На підставі проведеного аналізу в структурі правової доктрини можна виділити такі змістовно-функціональні компоненти: а) утворена із засадничих ідей і принципів теоретико-концептуальна основа доктрини (для континентального права вона має логіко-теоретичний, раціоналістичний характер, а для релігійної правової сім'ї — релігійно-догматичний); б) виражений у понятійно-категоріальному апараті її центральний компонент — «тіло» доктрини, в якому відображені результати пізнання закономірностей виникнення, розвитку та функціонування права; в) оціночно-прогностичний компонент, що є результатом критичного аналізу практики державо- і правотворення та містить програмні положення рекомендаційно-орієнтуючого характеру.

На підставі отриманих висновків та аналізу наведених дефініцій можна запропонувати таке визначення правової доктрини. *Правова доктрина — це зумовлена характером політико-правової культури суспільства система ідей та наукових поглядів на право, актуальні напрями розвитку правової системи, які визнаються юридичною спільнотою, є концептуальною основою нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності.*

¹ Михайлович, Д. М. Деякі аспекти проблематики доктринального тлумачення [Текст] / Д. М. Михайлович // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. — 2002. — Вип. 20. — С. 167.

² Селіванов, А. О. Судове право: нова галузь права чи теоретична думка? [Текст] / А. О. Селіванов // Вісн. Верхов. Суду України. — 2008. — № 6. — С. 7.

Нерідко в юридичній літературі вживається термін «офіційна правова доктрина»¹ або «офіційна конституційно-правова доктрина» у розумінні її як офіційного бачення основних шляхів конституційно-правового розвитку держави, значення і ролі Конституції в процесах право- й державотворення, що підкреслює її офіційний, загальнообов'язковий, нормативний характер. Зазначається також, що Конституційний Суд є суб'єктом формування офіційної доктрини права². Таким чином, окремі автори поділяють правові доктрини на «офіційні правові доктрини, створювані на національному або наднаціональному рівнях і виражені у відповідних актах законодавства, і наукові, створювані в наукових школах, колективах, зокрема університетах та інших професійних об'єднаннях»³. З таким підходом важко погодитися, оскільки, як справедливо зауважує Т. М. Пряхіна, проводити межу (а тим більше протиставляти. — *І. С.*) між науковою, державною, політико-правовою складовою доктрини можна лише умовно, оскільки синтезованість наукового й практичного — важлива відмінна риса доктрини⁴.

Виходячи з логіки О. І. Сушинського, поряд з офіційною існує і неофіційна доктрина, що набуває другорядного, необов'язкового

¹ Побережная, И. А. Послание Президента РФ и его место в системе права России [Текст] / И. А. Побережная // Конституция и доктрины России современным взглядом: материалы всерос. науч. конф. г. Москва, 17 марта 2009 г. — М. : Науч. эксперт, 2009. — С. 276.

² Большой юридический словарь [Текст] / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. — М. : ИНФРА-М, 1998. — С. 64–65; Стецюк, П. Б. Конституційне право: періодизація розвитку та еволюція змісту конституційно-правових доктрин в Україні (до постановки проблеми) [Текст] / П. Б. Стецюк [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=12&d=323>.

³ Сушинський, О. І. Конституція України в аспекті конституційних доктрин [Текст] / О. І. Сушинський // Зб. наук. пр. Львів. держ. ін-ту новіт. технологій та упр. ім. В'ячеслава Чорновола. Серія: Юридичні науки. — 2007. — Вип. 2. — С. 117.

⁴ Пряхіна, Т. М. Конституционная доктрина современной России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Татьяна Михайловна Пряхина. — Саратов, 2004. — С. 30.

характеру, а це применшує роль і статус доктрини як такої. Крім того, Конституційний Суд, реалізуючи повноваження щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України, викладає їх власне розуміння у своїх правових позиціях. Тлумачення (йдеться про доктринальне тлумачення) і власне доктрина, так само як Конституція і доктрина — це явища хоча і взаємопов'язані, проте не рівнозначні. Якщо певне доктринальне положення і відтворюється в актах Конституційного Суду чи в чинному законодавстві, то це не означає, що ці акти стали «офіційною доктриною». Доктрина — це не акти Конституційного Суду України, а ті загальноприйняті науково-теоретичні доктринальні положення, що були покладені в їх основу¹. Слід зазначати, що сам Конституційний Суд виступає в ролі своєрідного посередника між науковою спільнотою і державою. Персонально Суд складається із юристів, що мають наукові ступені й звання, активно беруть участь у науковому житті, внаслідок чого в їх рішеннях можна побачити загальноприйняті в правовій науці, юридичній спільноті позиції з тих чи інших правових питань. Для належного аргументування свої правової позиції, зазначає М. В. Савчин, Конституційний Суд враховує матеріали порівняльно-правового аналізу, думки авторитетних фахівців (доктрину), звичайну практику здійснення певних процедур (звичай)². Судді-доповідачі часто звертаються з інформаційними запитами до наукових установ, вищих навчальних закладів та громадських організацій. Останні викладають у формі науково-експертних висновків доктринальні позиції з порушених суб'єктами права на конституційне подання та конституційне звернення питань. Як зазначає В. М. Кампо, «в архівованих справах Суду зберігається понад

¹ Загальноприйнятність доктрини, зазначає В. С. Нерсесянц, розглядається в значенні традиційної формули: «*communis opinio doctorum*» («загальний погляд докторів»), тобто професорів, учених-юристів). Йдеться про «загальний погляд» (згоду) на сутнісні моменти доктрини, її основні положення (Нерсесянц, В. С. Общая теория права и государства [Текст] : учебник / В. С. Нерсесянц. — М. : ИНФРА-М, 1999. — С. 385).

² Савчин, М. В. Природа актів Конституційного Суду України: теоретико-методологічні аспекти [Текст] / М. В. Савчин // Вісн. Конституц. Суду України. — 2007. — № 5. — С. 77.

1200 наукових висновків цих установ і закладів»¹. Таким чином, «рішення і висновки Конституційного Суду України є своєрідним синтезом права, науки і практики, а тому роль наукового компонента в них завжди є істотною»².

Такі міркування дають підстави стверджувати, що виділяти окремо «офіційну правову доктрину», акцентуючи увагу на її державному, загальнообов'язковому характері, недоречно, натомість є підстави стверджувати, що загальноприйняті на сучасному етапі розвитку держави правові ідеї, позиції, концепції, погляди на проблеми правового регулювання сприймаються законодавцем і судовими органами, відтворюються в змісті нормативно-правових актів, рішеннях суду, визначаючи основні напрями й шляхи правової державотворення³.

Н. М. Пархоменко, розглядаючи ознаки, перспективи розвитку системи джерел права, акцентує увагу на необхідності підвищення ролі правової доктрини в цій системі, забезпечення постійного зворотного зв'язку юридичної науки та практики. Правова доктрина, на її думку, є частиною системи джерел права (її підсистемою), проте власної системної структури не має⁴. Таке твердження видається суперечливим. Правова доктрина — це складне поліструктурне явище, що складається із взаємопов'язаних складових елементів — галузевих правових доктрин. В юридичній літературі в цьому зв'язку висловлюється думка про існування певних підвидів (рівнів) правової доктрини, під якими слід розуміти галузеві

¹ Кампо, В. М. Наукове забезпечення юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України (роздуми небайдужого) [Текст] / В. М. Кампо // Віче. – 2011. – № 17. – С. 25.

² Кампо, В. М. Наукове забезпечення юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України (роздуми небайдужого) [Текст] / В. М. Кампо // Віче. – 2011. – № 17. – С. 27.

³ До аналогічного висновку в своїх дослідження доходять й інші автори. (Див. : Дубовицкий, В. Н. Доктрина как источник права в романо-германской правовой семье / В. Н. Дубовицкий // Весн. Гродзенскага дзяржаўнага ун-та ім. Янкі Купалы. Серыя 4. Правазнаўства. – 2008. – № 4 (75). – С. 15.)

⁴ Пархоменко, Н. М. Система джерел права: ознаки, властивості та зміст / Н. М. Пархоменко // Часопис Київ. ін-ту права. – 2007. – № 3. – С. 11–12.

правові доктрини¹. Обговорюється також питання про існування правових доктрин на рівні інститутів права. Так, Ю. А. Крохіна надає важливого значення бюджетно-правовій доктрині, що завдяки своєму прогностичному характеру може уникнути надмірних матеріальних і соціальних витрат, пов'язаних із практикою правового регулювання окремих бюджетних відносин, яке може з тих чи інших причин виявитись незатребуваним. Тому авторка робить висновки, що в сучасних умовах повинен відбутися процес наукової апробації бюджетно-правової доктрини і тільки потім — втілення її основних ідей у практику фінансової діяльності².

Формування галузевих правових доктрин, як і відповідних галузей права, завжди обумовлене потребами правового регулювання у певній сфері суспільних відносин. У цьому сенсі можна стверджувати, що виникнення галузевої правової доктрини за часом передують формуванню відповідної галузі права. Виокремленню, наприклад, трудового права з цивільного права передували тривалі дискусії юристів стосовно існування у новій галузі власного предмета і методу правового регулювання. У підсумку розмежування цивільного і трудового права законодавцем відбулося тоді, коли в юридичній спільноті було досягнуто згоди із цього приводу. В. С. Ковальський, І. П. Козінцев зазначають, що завдяки прогностичним дослідженням, пропозиціям юридичної науки та участі науковців у правотворчій діяльності сформувалися такі нові галузі права, як екологічне, комунальне, кооперативне та ін. Завдяки юридичній науці в Конституції України та чинному законодавстві набули нормативного закріплення такі фундаментальні

¹ Трофименко, В. А. У пошуках ідеального джерела права: правові доктрини світу [Текст] / В. А. Трофименко // Юрид. радник. — 2007. — № 4 (18). — С. 83; Любитенко, Д. Ю. Системные свойства правовых доктрин [Текст] / Д. Ю. Любитенко // Вестн. Владимир. юрид. ин-та. — 2011. — № 1. — С. 144; Пузиков, Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Руслан Владимирович Пузиков. — Тамбов, 2003. — С. 68; Сорокин, В. В. Судебная практика или правовая доктрина [Текст] / В. В. Сорокин // Арбитраж. и граждан. процесс. — 2002. — № 8. — С. 182.

² Крохина, Ю. А. Базисные категории бюджетного права: доктрина и реальность [Текст] / Ю. А. Крохина / Журн. рос. права. — 2002. — № 2. — С. 24–25.

інституції, як «правова держава», «верховенство права», «права людини і громадянина», «місцеве самоврядування» тощо¹.

На нашу думку, конституційно-правова доктрина, яка безпосередньо пов'язана з відповідною галуззю права, посідає провідне місце серед галузевих доктрин, виступаючи концептуальною основою для їх формування і розвитку, а отже, і розвитку відповідних галузей права. Серед положень концептуального характеру, які визначають вектор розвитку вітчизняного права і всієї правової системи та є відправною ідейною основою розбудови української державності, слід назвати такі: демократія, правова і соціальна держава, пріоритетність і непорушність основоположних прав і свобод людини, верховенство права, поділ влади, народний і державний суверенітет тощо. Ці ідеї становлять основу доктрини конституційного права, яка визначає вектор і параметри розвитку інших галузевих правових доктрин. Вважаємо, що цілісність і логічна узгодженість, ідейна спрямованість компонентів правової доктрини досягається передусім завдяки існуванню в суспільстві і серед юристів згоди з приводу розбудови незалежної суверенної держави відповідно до моделі демократичної, правової, соціальної держави, яка була попередньо науково обґрунтована, а згодом нормативно закріплена в Конституції України 1996 р.

Разом з тим здається очевидним перебільшенням твердження про те, що правова доктрина здатна завжди дати повну і вичерпну відповідь на будь-яку проблему правового регулювання. М. Є. Мочульська слушно зауважує, що правова наука і доктрина перебувають у нерозривному зв'язку, у постійній взаємодії. Рівень розвитку правової науки неодмінно позначається на формуванні

¹ Ковальський, В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади [Текст] : монографія / С. В. Ковальський, І. П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 81. Власне, сама «концепція галузевої структури права є одним з доктринальних доробків юридичної науки. Правова доктрина розмежовує галузі права й галузі законодавства. Останні структуруються законодавцем відповідно до розвитку правових систем на основі наукових висновків щодо галузей (підгалузей) права, їх співвідношення та взаємодії» (Четвернин, В. А. Введение в курс общей теории права и государства [Текст] : учеб. пособие / В. А. Четвернин. – М. : Ин-т государства и права РАН, 2003. – С. 188).

правової доктрини¹. Зважаючи на те, що правова доктрина має наукове походження, у ній завжди існуватимуть певні прогалини, що пов'язано зі станом розвитку як самої юридичної науки, так і досвідом нормативного регулювання певних сфер суспільних відносин. В. О. Навроцький констатує, що сучасний стан вітчизняної науки певною мірою характеризується дрібнотем'ям, орієнтацією на кон'юнктурні теми, намаганням обійти дійсно актуальні, але такі, на яких можна «обпектисся», проблеми. У багатьох наукових публікаціях зовсім не піднімаються актуальні проблеми у сфері нормотворчої і правозастосовної діяльності, відповідно не пропонуються шляхи їх вирішення².

Подоланню прогалин у правовій доктрині сприяє розробка планів наукової діяльності. Зокрема, цією проблемою займається Національна академія правових наук України, яка визначає пріоритетні напрями розвитку юридичної науки і відповідно до них формує щорічні та перспективні плани наукових досліджень не лише наукових установ, що входять до її структури, але й провідних правознавців, які є її членами. Академією здійснюється значна робота з питань координації наукових досліджень у галузі держави і права. Одним з таких напрямів є координація дисертаційних досліджень між науковими та навчальними закладами юридичного профілю. Результати цієї роботи втілюються у щорічному інформаційному виданні «Перелік тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права», яке засноване в 1995 р. Поширення

¹ Мочульська, М. Є. Правова доктрина та правова наука: співвідношення понять [Текст] / М. Є. Мочульська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVIII регіон. наук.-практ. конф. (26-27 січ. 2012 р.). – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2012. – С. 41.

² Навроцький, В. О. Законодавець ігнорує кримінально-правову науку, практика до неї не дослухається. Чому? / В. О. Навроцький // Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнар. наук. конф. 13–15 квіт. 2007 р. – Л. : ЛДУВС, 2007. – С. 97–98. Занепокоєння з приводу вказаних проблем, що існують у вітчизняній правничій науці, висловлюють й інші автори. (Див. : Спасибо-Фатеєва, І. В. «Соло» громадянського права или правовой симфонический оркестр [Текст] / І. В. Спасибо-Фатеєва // Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. праці. – Х. : Золоті сторінки, 2012. – С. 18.)

Академією інформації про основні напрями дисертаційних досліджень дає змогу вченим радам вищих юридичних закладів освіти, юридичних факультетів і науково-дослідних установ здійснювати планування наукових розробок, проводити дисертаційні дослідження з найбільш актуальних проблем держави і права, уникати дублювання тематики, забезпечуючи ефективність наукових досліджень.

У контексті реформування правової системи вага та роль доктрини суттєво зростає, адже вона «містить принципи, цілі, напрямки розвитку суспільства»¹. С. В. Батурина слушно вказує на те, що правова доктрина виступає одним з важливих факторів стабілізації державно-правового розвитку, адже не лише впливає на морально-духовну сторону життєдіяльності суспільства, але й сприяє його консолідації, ефективному правовому розвитку, вдосконаленню форм державності². У зв'язку з цим цілком логічним є «організаційне оформлення й підвищення ролі правової доктрини в країнах, що останнім часом вирішують комплексні завдання постсоціалістичного розвитку»³. На підставі доктрини, зазначає В. М. Селіванов, «з урахуванням філософсько-правового розуміння закономірностей поведінки учасників юридичних відносин створюються теоретичні засади впровадження юридичних норм у соціальну дійсність, структуруються теорії, зокрема мають здійснюватись консти-

¹ Ковалева, Л. А. Место доктрины в системе источников права [Текст] / Л. А. Ковалева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2009. – № 3 (4). – С. 83

² Батурина, С. В. Традиции российской правовой доктрины [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Светлана Владимировна Батурина. – Краснодар, 2008. – С. 56. С. В. Васильєв у свою чергу зазначає, що «мета правової доктрини – забезпечення порядку в суспільних відносинах, вирішення юридичних казусів» (Васильєв, С. В. Правова доктрина – джерело процесуального права [Текст] / С. В. Васильєв // Актуальні питання інноваційного розвитку. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/April/2012_2/Vasiliev%202.pdf).

³ Лемак, В. В. Изменение парадигмы правопонимания: опыт государств Центральной Европы [Текст] / В. В. Лемак // Право України – 2011. – № 1. – С. 192.

туційне моделювання і прогнозування»¹. О. Ю. Тодика зазначає, що «в умовах багатопартійності, політичної та ідеологічної багатоманітності доктрина значною мірою замінює відсутність обов'язкової державної ідеології»². Ось чому в період складних змін у державно-правовому житті саме правова доктрина повинна перебувати в основі реформування різних сфер життєдіяльності держави, аби забезпечити підтримання в суспільстві злагоди, недопущення соціального напруження, сталий й безконфліктний розвиток правової системи в цілому, на що звертають увагу В. В. Сорокін та С. А. Калінін³. Важко не погодитись з М. В. Кармалітою, яка слушно вказує на те, що правова доктрина здатна бути основою державної політики, спрямовуючи останню на демократичну трансформацію вітчизняної правової системи. Сучасна практика не може не вивчати і, найголовніше, не враховувати теоретичних висновків, які випливають з досвіду, а також не брати до уваги науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на вдосконалення практичної діяльності⁴.

Правники справедливо зазначають, що в умовах пробільності перехідного права положення правової доктрини найбільш прийнятні і «безпечні» при вирішенні конкретних юридичних колізій⁵.

¹ Селіванов, В. М. До питання методології розроблення сучасної правової доктрини України [Текст] / В. М. Селіванов // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 2. – С. 18–19.

² Тодика, О. Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства [Текст] : монографія / за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2007. – С. 10.

³ Калинин, С. А. Правовая доктрина как системообразующий фактор в праве [Текст] / С. А. Калинин // Право и демократия : сб. науч. тр. – 1998. – Вып. 9. – С. 41–42; Сорокин, В. В. Общее учение о государстве и праве переходного периода [Текст] : монографія / В. В. Сорокин. – М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 360–362.

⁴ Кармаліта, М. В. Значення правової доктрини в контексті джерел права [Текст] / М. В. Кармаліта // Юрид. Україна. – 2010. – № 6 (90). – С. 21.

⁵ Сорокин, В. В. Судебная практика как источник права: за и против [Текст] / В. В. Сорокин // Сибир. юрид. вестн. – 2002. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1115025>; Бирюкова Л. Г. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации как источник права: вопросы теории и практики [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Г. Бирюкова. – Казань, 2004. – С. 9.

В. В. Сорокін констатує, що у процесі своєї діяльності суди в основу своїх рішень в одних випадках покладають вільний розсуд, в інших — правову доктрину. На його думку, в умовах перехідного періоду судам усіх рівнів не можна надавати повну свободу розсуду, оскільки нічим не обмежена інтерпретаційна практика здатна призвести до свавілля. У процесі винесення рішень, якщо з конкретного питання відсутня чітка законодавча вказівка, суди мають використовувати положення правової доктрини¹. Схожу аргументацію можна зустріти в працях відомого дореволюційного юриста С. А. Муромцева².

С. С. Алексєєв наголошує на тому, що доповнення судами положень закону призводить до того, що в царині права поряд із законом народжується особлива нормативна реальність³. Джерелом цієї реальності, на думку А. О. Зозулі, є саме права доктрина. Найважливіші, базисні положення й висновки останньої не дозволяють судді формулювати правила, що суперечать сутності права. За умови існування певних обставин (неясності, пробільності, рамочного характеру законодавства) доктрина стає діючим джерелом права, що має судову легітимацію⁴.

Відповідно до правової доктрини й галузевих правових доктрин мають розроблятися концепції реформування відповідних галузей і інститутів права, проводиться робота з адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Оцінюючи цей процес, окремі вчені зазначають, що, на жаль, реформування держави і права України базується не на виведеній з історичних традицій і досвіду свого народу доктрині, а на емпіричній стихії еkleктичних запозичень

¹ Сорокін, В. В. Судебная практика или правовая доктрина [Текст] / В. В. Сорокін // Арбитраж. и граждан. процесс. – 2002. – № 8. – С. 8.

² Див. : История политических и правовых учений [Текст] : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2004. – С. 637.

³ Алексєєв, С. С. Право на пороге нового тысячелетия. Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи [Текст] / С. С. Алексєєв. – М. : Статут, 2000. – С. 120.

⁴ Зозуля, А. А. Доктрина в современном праве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Александр Александрович Зозуля. – СПб., 2006. – С. 171.

елементів чужих доктрин і систем¹. Констатується також «відсутність на сучасному етапі загальноправової вітчизняної доктрини, яка б визначала вектор розвитку права»². Для подолання існуючих перешкод у цьому процесі, зазначає О.В. Петришин, необхідно звільнитися від сприйняття права у звуженому інструментальному сенсі, яке заважає формуванню сучасної теорії права, реалізації інтегративної функції загальнотеоретичної юридичної науки, формуванню нових й оновленню існуючих правових категорій³.

В оцінці ролі й значення правової доктрини у вітчизняній юридичній практиці існують різні точки зору. Одні правники наголошують на тому, що сьогодні важко уявити, щоб новий законодавчий акт міг бути створений без участі юристів-професіоналів. Залучення наукових установ, навчальних закладів та спеціалістів для здійснення експертизи законопроекту є неодмінним етапом законодавчого процесу⁴. Проте існує й інша позиція, яка, на нашу думку, більш об'єктивна, оскільки відповідає реальному стану речей. Так, А. О. Селіванов зауважує, що недалеко від істини є невтішний висновок про те, що все менше ми спостерігаємо наявність у законотворчості доктринального підходу з боку суб'єктів законотворчої ініціативи. Насправді правовою доктриною не так часто керуються в законотворчій практиці, що призводить до

¹ Горбань, В. І. Методологія дослідження проблеми державно-правової доктрини України [Текст] / В. І. Горбань // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – Вип. 3. – С. 34; Горбань, В. І. Проблема державно-правової доктрини у реформуванні політичної та правової систем України [Текст] / В. І. Горбань, О. В. Горбань // Право : зб. наук. пр. Харків. нац. педагог. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – 2008. – № 10. – С. 6.

² Кармаліта, М. В. Значення правової доктрини в контексті джерел права [Текст] / М. В. Кармаліта // Юрид. Україна. – 2010. – № 6 (90). – С. 18.

³ Петришин, О. В. Соціально-юридична природа права [Текст] / О. В. Петришин // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 91.

⁴ Перерва, Ю. М. Деякі питання експертизи законопроектів в Україні [Текст] / Перерва Ю. М. // Вісн. Харків. нац. ун-ту внутр. справ. – 2008. – Вип. 42. – С. 167.

зниження якості законопроектів. У кращому випадку суб'єкти нормотворчості залучають науковців до проведення наукової експертизи. Навіть при розробці концепції і проекту нормативно-правового акта авторським колективом рідко використовується доктринальна позиція¹. Однак В. Я. Тацій справедливо зауважує, що така практика є неприйнятною. «Депутати повинні працювати уже з готовим проектом закону, розробленим на відповідне замовлення фахівцями у певній галузі знань», – підсумовує учений².

За роки незалежності України прийнято сотні законів, проте однією з найактуальніших у вітчизняній практиці законотворення була й залишається проблема якості національного законодавства. О. В. Петришин у цьому зв'язку зазначає, що «зростання кількості законів прямо не пов'язується з ефективністю правового регламентування: недоліки «невдалих» законів вирішуються за рахунок прийняття нових, так би мовити, кращих законів, а потім — ще кращих»³. Як наслідок, з близько 3 тисяч законів, що було ухвалено за останні 20 років, дві третини стосувалися внесення змін до вже існуючих актів. Що цікаво, на низьку якість законів, яка є однією з причин їх недостатньої ефективності, звертають увагу не лише науковці⁴, але й самі законодавці⁵.

Сьогодні склалася ситуація, коли науковцями висувається значна кількість пропозицій з приводу розробки законопроектів, удоскона-

¹ Селіванов, А. О. Проблемні аспекти законотворчого процесу та їх відображення в рішеннях Конституційного Суду України [Текст] / А. О. Селіванов // Право України. – 2004. – № 9. – С. 34.

² Тацій, В. Я. Шлях «спроб та помилок» надто дорого обходиться суспільству. Наукове забезпечення законотворчості в умовах формування національної правової системи [Текст] / В. Я. Тацій // Віче. – 2005. – № 9. – С. 56–58 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/129/>.

³ Петришин, О. В. Соціальне і юридичне в природі права [Текст] / О. В. Петришин // Щоріч. укр. права. – 2009. – №. 1. – С. 24.

⁴ Шемшученко, Ю. С. Теоретичні засади реалізації Конституції України [Текст] / Ю. С. Шемшученко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1997. – № 4. – С. 16.

⁵ Ткачук, А. Ф. Законотворчий процес та якість закону: як досягти гармонії? [Текст] / А. Ф. Ткачук, С. В. Науменко. – К. : Ін-т громадян. сусп-ва. – 2005. – С. 7–8.

лення конкретних правових норм і механізмів їх застосування. Вони оприлюднюються під час наукових і науково-практичних конференцій, друкуються в численних наукових виданнях. Однак, як зазначає В. С. Ковальський, «продуктивної взаємодії науковців і практиків не відчувається. Наукові доробки й рекомендації часто залишаються на папері»¹. Залучення науковців до підготовки законопроектів своїм звичайним наслідком має те, що «на певному етапі їх напрацювання отримують самостійне життя і депутати вже не зважаючи на позиції авторів таких проектів, нерідко плондрують слухні ідеї»², а тому «говорити про справжній вплив доктринальних позицій на сучасне законодавство як сталу тенденцію поки немає підстав»³. Чинне законодавство доволі громіздке і суперечливе; у ньому химерно поєднуються різнопланові й різнорідні, нерідко несуміжні між собою норми чи навіть окремі закони. М. Ю. Козюбра цілком слушно зазначає, що «такий законодавчий хаос надзвичайно ускладнює процес застосування, що не може не відбиватися негативно на утвердженні верховенства права»⁴. У цій ситуації слід визнати, що лише висока правова культура, заснована на повазі до понять й цінностей, що створені людською цивілізацією, дає можливість доктринам бути і формою, і джерелом права. Засилля волонтаризму, маргінальних та нігілістичних поглядів унеможлиблює дію доктрини⁵.

Допомогти вийти з цієї ситуації могла б програма науково-правового забезпечення законодавчого процесу, яка сприяла б піднесенню

¹ Ковальський, В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади [Текст] : монографія / С. В. Ковальський, І. П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 82.

² Навроцький, В. О. Законодавець ігнорує кримінально-правову науку, практика до неї не дослухається. Чому? [Текст] / В. О. Навроцький // Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми застосування і перспективи удосконалення : матеріали міжнар. наук. конф. 13–15 квіт. 2007 р. – Л. : ЛДУВС, 2007. – С. 97.

³ Селіванов, А. О. Судове право: нова галузь права чи теоретична думка? [Текст] / А. О. Селіванов // Вісн. Верхов. Суду України. – 2008. – № 6. – С. 8.

⁴ Козюбра, М. І. Верховенство права: українські реалії та перспективи [Текст] / М. І. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 13.

⁵ Бошно, С. В. Доктрина как форма и источник права [Текст] / С. В. Бошно // Журн. рос. права. – 2003. – № 12. – С. 78.

рівня науково-правових засад у законотворчості до нагальних потреб суспільства; досягненню її вищої ефективності; передбаченню динаміки розвитку, визначенню її пріоритетів; забезпеченню верховенства конституції; належному співвідношенню галузей і інститутів законодавства, розробці проблем його структуризації; розробці процедур попередження і подолання юридичних колізій тощо¹. В. Я. Тацій зазначає, що суспільна значущість і авторитет юридичної науки, теоретичне обґрунтування стає необхідною умовою ефективності прийнятих державних рішень. Саме тому наука дедалі більше набуває рис соціального інституту, покликаного забезпечити стійкий розвиток суспільства². Враховуючи зазначене, слід визнати як надзвичайно важливі й своєчасні, з позиції потреб оновлення правової системи і зокрема системи права України, ініціативи Національної академії правових наук України з підготовки і видання науково-практичних коментарів Конституції України³ та фундаментального монографічного дослідження, присвяченого становленню і розвитку вітчизняної правової системи і системи права⁴. Вказані праці, у написанні яких взяли участь видатні вітчизняні правники, що представляють різні наукові школи і напрями праворозуміння, об'єктивно сприяють формуванню загальноправової доктрини, а також галузевих доктрин права.

¹ Копиленко, О. Л. Деякі методологічні аспекти наукового забезпечення законодавчого процесу [Текст] / О. Л. Копиленко, Г. О. Мурашин // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 13-14 груд. 2002 р. / упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Groшевий. – Х. : Право, 2003. – С. 87.

² Тацій, В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави [Текст] / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнарод. наук. конф., м. Харків, 13-14 груд. 2002 р. / упоряд. М. І. Панов, Ю. М. Groшевий. – Х. : Право, 2003. – С. 3.

³ Конституція України : науково-практичний коментар [Текст] / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Groшевой та ін. – Х. : Право; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.; Конституція України : науково-практичний коментар [Текст] / ред. кол.: В. Я. Тацій (голова ред. кол.) О. В. Петришин (відпов. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид. перероб. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.

⁴ Правова система України: історія, стан та перспективи [Текст] : у 5 т. / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008.

Посилення ролі юридичної науки в законотворчості — це необхідна умова підвищення якості та ефективності правових норм, що в них містяться. Відбиття в законодавстві положень правової доктрини стане можливим лише за умови широкого залучення до розробки законопроектів таких провідних наукових і науково-дослідних установ, як Національна академія правових наук України, Інститут держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, юридичних вузів, провідних учених-юристів. Це повинно стати повсякденною практикою вітчизняного законотворення¹. С. Ф. Демченко підкреслює, що «без правової доктрини неможливо обійтися в процесі формування законодавства, яке повинно мати похідний щодо неї характер. Це дозволить уникнути суперечностей не тільки між окремими положеннями законодавства, але й, головним чином, між законодавством та об'єктивними законами людського буття»². На думку С. В. Бошно, «залежність законодавця від доктрини сприяє підвищенню якості нормативних правових актів», більше того, «загальні ідеї й судження мають бути єдиним коренем, джерелом усіх форм права»³. В ідеалі саме вироблені юридичною наукою положення, що отримали визнання в середовищі професійних юристів, повинні бути теоретичною основою правової політики держави, фундаментальною базою проведення правових реформ.

Непростою, хоча певною мірою природною, є ситуація в сучасній вітчизняній юриспруденції. Б. О. Кістяківський свого часу писав з цього приводу, що жодна з наук не містить стільки суперечливих теорій, як права наука. При першому знайомстві з нею виникає враження, що вона повністю складається із взаємовиключних теорій. Найголовніші питання, що стосуються сутності й невід'ємних ознак права, вирішуються тими чи іншими

¹ Семеніхін, І. В. Роль правової доктрини в українській законотворчій практиці [Текст] / І. В. Семеніхін // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України. — 2010. — Вип. 109. — С. 210.

² Демченко, С. Ф. О формировании отечественной правовой доктрины [Текст] / С. Ф. Демченко // Вестн. Высш. хозяйств. суда Республики Беларусь. — 2010. — № 5. — С. 119.

³ Бошно, С. В. Доктрина как форма и источник права [Текст] / С. В. Бошно // Журн. рос. права. — 2003. — № 12. — С. 79.

представниками правової науки по-різному¹. Дійсно, в Україні існує кілька визнаних наукових центрів, науково-правничих шкіл (харківська, київська, львівська, донецька, одеська), що обґрунтовують і пропонують власне бачення шляхів вирішення певних проблем державно-правового будівництва, що нерідко суттєво відрізняються у своїй концептуальній основі. Н. М. Пархоменко зазначає, що «законодавча практика України має приклад конкуренції правових доктрин при розробленні та прийнятті Цивільного й Господарського кодексів, коли їх прийняття супроводжувалось гострою дискусією представників правових шкіл»². У який спосіб вітчизняний законодавець має будувати свою нормотворчу діяльність: орієнтуватись виключно на здобутки якоїсь однієї наукової школи або навіть на наукові доробки окремих, хай навіть найавторитетніших правників? На наш погляд, з цієї ситуації необхідно виходити з поміркованих позицій. Обґрунтованою є позиція В. Я. Тацій: «Будь-яка сучасна галузь національного права і національного законодавства не може бути побудована на ідеях якоїсь однієї школи права. Якщо ця школа права претендує на науковість і своєчасність, то вона «приречена» синтезувати у своїх поглядах кращі ідеї інших напрямів у тій чи іншій галузі права з урахуванням їх сучасних модифікацій. Зокрема, останні можуть бути пояснені інтеграційними процесами, трансформацією наукових шкіл, характерними для сучасного наукового знання»³.

¹ Кистяковский, Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права [Текст] / Б. А. Кистяковский. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1916. – С. 374.

² Пархоменко, Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології [Текст] : монографія / Н. М. Пархоменко – К. : Юрид. думка, 2008. – С. 167.

³ Тацій, В. Я. Правова наука та її завдання щодо забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] / В. Я. Тацій // Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / упоряд. О. В. Петришин. Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов. – Х. : Право, 2010. – С. 540.

Наукове видання

***Серія «Наукові доповіді»
Випуск 2***

**Семеніхін
Ігор Вікторович**

**ПРАВОВА ДОКТРИНА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

Видано в авторській редакції
Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Коректор В. В. Лук'янчук
Комп'ютерна верстка і дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 22.08.2012 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл-вид. арк. 2,51. Ум. друк. арк. 2,93.
Наклад 300 прим. Ціна договірна.
Зам. №2208/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом “Юрайт”
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої діяльності:
серія ДК № 4236 від 22.12.2011 р.),
в друкарні ФО-П Білетченко
(тел.: 8-057-758-35-98)